

Nils Baumgardt
Kvinnebyvägen 11
582 60 LINKÖPING
Tel. 013-156706

Linköping den 30 okt. 1985

F.d.kamreren Karl Hammer
Kevingeringen 25, 1 tr.
182 33 DANDERYD

Broder

Hjärtligt tack för Ditt brev med intressanta bilagor, bland annat tre fotografier av Tillinge Nya Fabrik. Brevet innehöll ett flertal för mig nya uppgifter. Med anledning av vad jag fått veta genom Dig kommer jag att delvis skriva om vad jag förut skrivit. Sedan det är klart, skall Du få kopia.

Beträffande fotografierna delar jag Din åsikt, att kortet från tiden omkring 1900 är det bästa, och jag är tacksam om Du - såsom Du lovat - sänder mig kopior av den del av kortet, som Du själv inramat på fotots baksida. Jag behöver 14 ex.

De tre fotografierna återgår härmed med tack för lånet.

Det vita trähus, som syns på ett av de foton Du fått från mig rörande fajansfabriken i Oskarshamn, är numera rivet. Det är mycket sannolikt, att familjen Dam bott i det huset. Alternativet är ett ännu kvarstående äldre trähus, rödmålat, som står högre upp i backen och som alltså stått sydväst om fabriken och på fotot skymt av denna.

Du skriver, att Du har en uppgift om att fabriksbyggnaden i Oskarshamn även innehållit bostäder. Den uppgiften är säkerligen riktig. Enligt kyrkböckerna var ett stort antal arbetare skrivna på fabriksfastigheten, och det hade knappast varit möjligt om de inte bott i just fabriksbyggnaden.

Säkerligen är också Din tolkning av ordet "sensebruket" riktig. Stadsantikvarien Thörnvalles tolkning var enligt vad han själv framhöll en osäker konstruktion.

Jag har dröjt länge med att svara på Ditt brev beroende på att jag varit bortrest längre tid än jag beräknat, då jag skrev till Dig förra gången.

Med hjärtlig hälsning

MS.

KARL HAMMER
Kevingeringerv 25^I
18233 Danderyd

10/11 1985.

Broder.

Tack för Ditt brev av 5/11. Det var mycket nytt jag fick veta om bl.^a utvecklingen i Oskarshamn. De förhållanden som uppkom där 1868, ger mig anledning till en del reflektioner: Lazzman Berg i Timmernabben och Deurell i Oskarshamn hade hand om resp. fabriks huvudklassa och var således inblandade i förelsernas skötsel. Båda försvann ur verksamheten 1868. Detsamma gäller även ett par andra viktiga personer; Från början fanns vid O-fabriken två fullt utbildade keramiker, Lars Jørgensen och J. J. Westh. Efter Jørgensens död fick denne i viss mån en ersättare i Hans Peter Andersen, även han en fullt utbildad keramiker. Westh återflyttade till Rönne 1868, och H. P. Andersen avsåg att göra detsamma. Han sökte det först köpa färdighet i Rönne men lyckades hämnd först 1869, då också han återvände hem. Båda startade där egna fabriker. Överhuvudtaget var det en tendens hos de många keramiker, som utbildats i Rönne och sedan måst söka arbete på andra orter, att de småningom vilja återvända till hemstaden och där starta eget. Så gjordes även en brev till H. P. Andersen, som en kort tid arbetat vid den gamla Tjellingfabriken, nämligen Jens P. Andersen.

Mot bakgrunden av det jag nu fått veta om händelseutvecklingen i O-hamn får jag det intrycket, att det just 1868 blivit rundgånghet att Dan Stadigvarande fanns på plats i O-hamn och att det var först när denna situation uppstod som hon flyttade dit med

hela familjen. - Detta är naturligtvis endast en tolkning - vad värde den nu kan ha - men det konstas är signifikativt, att han slutligen återvände till de trakter, där han först hade bott i Tyskland, och där skaffade sig en helt egen verksamhet.

I Ditt manus, som härmed återställs, har jag tillåtit mig några markeringar med siffror, nämligen:

- ① Det fullständiga namnet var "Tillinge Fajence & Terracotta fabrik".
- ② Man bör ha haft ett lager av bl.a. lera, att arbeta upp och bränna slut på.
- ③ Den uppgift jag har avser tiden efter nedläggningen, då fabriksbyggnaden sågas ha inrotts till beståder.
- ④ Vid Tillinge gick fabrikslådorna sommartid med ångbåt och vintertid landvägen till järnvägsstationen i Kolmar, från 1897 landvägen till Åloms st.n.
- ⑤ Burmeister's tillverkning var av helt annan karaktär, baserad på lokalt förekommande rödlera, som täcktes med en glasyr tillsett med Tenn, vilket gjorde den vitaktig. Vaserna dekorerades med färg, fristående vis blått. Dessa modeller, dessutom gick i ett slags polcoko, lanserades de under benämningen "äktas fajans". Senare har man övergått till annan råvara och andra stilar.

Det sortiment och de modeller, som de äldre fabrikerne förde, hade mer eller mindre blivit som ett slags allmän gods, som tillverkades på flera olika håll, (bl.a. enligt uppgift i England, som förmodligen varit en föregångare och verisiften flera modeller, är hämtade.) Den första i Skandinavien att framställa s.k. gul fajans (av denna typ) lär ha varit Höganas, varefter den snabbt togs upp på en fabrik

i Köpenhamn (med importerad bornholmslör) och därifrån med hemvändande gästler spreds till Rörne. Från 1830-talet och några århondens framåt uppstod där flera fabriker, som tillverkade samma vara med de små modifieringar och avvikelser från ursprungsmodellerna som efterhand kunde uppstå. Dessutom gjorde väl olika mästare egna modeller i pådande stilart (En del fabriker verkade i något eller några århondens och lades sedan ner eller gick upp i någon annan fabrik, som övertog modeller och former. Detta var inte minst fallet under 1850-talet, då det var kris inom fajansindustrin på Bornholm, bl. a. på grund av de höga bränslepriserna.) De svenska fabrikererna har därför inte haft några svårigheter att var för sig anskaffa former och modellserier och har på så sätt fått litet olika karaktär på sina produkter. De svenska fabrikerernas största olikheterna uppstod helt naturligt mellan å ena sidan Tillinge I - Öskershamn - Boda och å andra sidan Tillinge nya Fabrik^{*)}, där man fick en helt ny keramisk ledare utifrån, som har medfört sina mönster och modeller. Tyngdpunkten i tillverkningen, och den ekonomiska grundvalen, låg emellertid i den vardagliga förbrukningsvaran, såsom drojade mjölkfat, spilkumar, burkar och dyligt, där formen inte kunde varieras i någon högre grad, (bl. a. av kostnads skull. **) Trots en del olikheter är det dock för samtliga fabriker fråga om samma slags tillverkning: samma teknik, Vard

Det förstås också, att tillfälliga
lämnade förlagen att härvidla
efter.

**) Vid Boda, men även andra
inkonsekvenser i fajanser, har man
därutöver "kaka" till mer med
former och modeller, än man hade
rätt med vid Tillinge.

*) Ett exempel finns i Ålensboken, sid. 679.

Där visas (tvärt emot vad texten säger) t. v. en kanna från Boda och t. h. en från Tillinge, den senare en engelsk modell.

4.
och, om föremålen är signerade, måste man i detalj
känna varje fabriks särskilda sortiment, modeller och andra
karaktäristika för att kunna identifiera de enskilda föremålen.
För en aldrig så sakkunnig person utan detta detaljvetande
är det självfallet omöjligt att avgöra vem som tillverkat vad.
Bodafabriken och möjligen O-fabriken efter 1868 tycks, i likhet
med Bornholmsfabrikerna, sällan ha signerat sina produkter,
men man kan nog räkna med att det som inrehas av
Carl Dams ättlingar härrör från hans egen tillverkning.
Fabriksägare emellan tycks man inte ha "bytt" föremål: Man
gav inte "bagarbarn bröd". Föremål med en jämn guldgul
eller gyflentbrun färgton, berörande på tillräts av annan lera,
är säkert Boda. Den oblandade bornholmsleran gav en blek-
gul skärv, som efter glacering blev klargul.

Jag har under årens lopp inköpt en del föremål från O-hamn
och Boda och har ^{ett} foto på en del, varav jag bifogar kopia.
Medsäändor dessutom några foton på Tellingefajers, dels såden
av "traditionell" typ, dels såden som min far på sin tid
utformade och framställde.

— Fotona på T-fabriken har jag beställt. De är utlovade
färdiga till den 15/11, då jag återkommer.

Utgärtlj hälsning
Karl H.

P.S.

En blivande sväger ¹⁸⁵⁸ till H.L.H., Olof Ohlson, skriver
i sin dagbok 19/9 (1868): "Söndag. E.m. var jag
i sällskap med mina bröder, Hammer och 2^{ne} andra Born-
holmare (Damm och Jørgensen) hos Engstrand och drack toddy."

Nils Baumgardt
Kvinnebyvägen 11
582 60 LINKÖPING
Tel. 013-156796

Linköping den 5 nov. 1985

F.d.kamreren Karl Hammer
Kevingeringen 25, 1 tr.
182 33 DANDERYD

Broder Karl.

Sedan jag skrev till Dig för en knapp vecka sedan har jag arbetat om mitt manuskript med hänsyn tagen till de uppgifter jag fått av Dig och för att det skulle bli mera lättläst.

Du får här kopior av dels första delen av kap 3, som har rubriken "Släkten Dam i Sverige och de av Carl Dam m.fl. grundade fajansfabrikerna", dels början och slutet av kap. 5, som har rubriken "De fyra fajansfabrikernas produkter". De fyra är förstås två fabriker i Timmernabben samt fabrikerna i Oskarshamn och Boda.

Jag är tacksam för Din bedömning i vad mån jag lyckats skildra händelserna såsom Du ser det. Var gärna kritisk. Jag fortsätter nu närmast med att samla flera fotografier framför allt av vad som tillverkats i Boda. Tyvärr har jag själv ganska litet kvar av sådant, men andra i släkten har hjälpt till. Om Du har några intressanta exemplar av mera ovanliga produkter från någon av de fyra fabrikerna, skulle jag vara tacksam för foton.

Med hjärtlig hälsning

KARL HAMMER

Kevinöringen 25^I

182 33 Dandbyd

19/11 1985

Broder.

Levnaelsen av fotona blev fördensad,
därav mitt döjsmål. Här kommer de emallertid
och jag hoppas, att de är tillfredsställande.

Jag bifogar även avdrag av några sidor
ur en artikel i årsskriften "Bornholmske Samlinger"
1980, där det finns bilder på en del bornholmsk
keramik av äldre typ, som du kanske kan ha
intresse av. En del av de modeller, som visas på
sid. 46, är identiska med sådana som tillverkades
vid Tillinge II.

I mitt förra brev har jag i ett P.S. påskat
skriva fel årtal. Det skall vara 1858.

Uärlig hälsning

Karl H.

KARL HAMMER

Keringeringen 25, 1te

182 33 Danderyd

Tel. 08/755 7974

20/10 1985

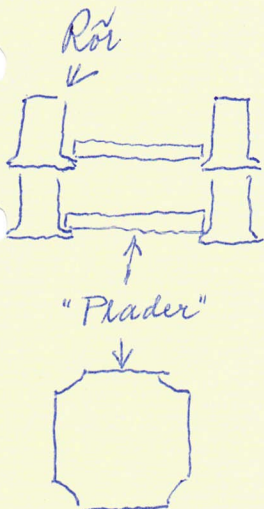
Broder.

Hjärtligt tack för Ditt brev med inledande intressanta
foton på Oskarshamnfabriken. Den var tydligen större
än vad jag trodde och säkert större än den första
T-fabriken. Längst till höger på det ene fotot syns ett
vitt trähus, som tycks vara identiskt med ett som
alljämt står kvar. Kan det vara den bostad som
hörde till fabriken? Enligt en uppgift jag har, skulle
även fabriksbyggnaden ha inrett till bostäder, men
jag vet inte, om detta stämmer. - Jag frågade en
gång min far, varför fabriken lades ner, varvid
han svarade, att man på något sätt blev av med
vattnet. Senare har jag läst nigerstons, att marken
där vattentäkten låg exproprierades för järnvägsbygget.
- Att man skulle ha tillverkat avloppsrör är överenskommet.

Benämningen "sense" användes i folk mun om allt gods,
som dessa fabriker tillverkade. Det är nog en förvrängning
av "fajans". Vid Tillingfabriken dröjde man rör,
men de var avsedda för de egna ugnarna. Dessa senare

utgjordes av små rum på omkring 4 km golvyta.
I golvet fanns regelbundet placerade hål och över
vard och ett av dessa motsvarande hål i taket.

Mellan varje hålpar, från golv till tak räknat,
ställdes rör, det ena ovanpå det andra, så att
det bildades en kanal, där elden från elstaden
inundat passerade på väg mot skorstenen.

2.
Rören var gjorda av en grövre, creamotte-liknande lera och var gröntflammat glaserade. De var i ena änden utkragade till ett brätte. Detta utgjorde uppbyggnad för fyrkantiga s.k. "plader" (=plattor), som placerades mellan de olika rörkanalerna och bildade hyllor, på vilka de föromål ställdes som skulle brännas. Pladerna hade rundade utslag i hörnen, anpassade efter rörens rundning. De var gjorda av liknande lera som rören.

- Vad Tillingekvarnen beträffar, hade den ett rätt inväddat maskineri med stora kugghjul av trä. Högst upp gick en stor järnbult runt i cirkel över ett "bord" och korsade och malde lerklumparna. Ett automatiskt uppfördringsverk transporterade upp dessa i en par stora tråhinkar, hängande i var sin linna, tönde dem på "bordet" och pände ner hinkarna igen till bottenvåningen, där en man stod och fylde på. Medan den ena hinken gick upp, gick den andra ner. Lermjöllet rann ner i ett stort runt kar i bottenvåningen, vilket samtidigt fylldes med vatten, som kvarnen pumpade upp. En skorv gick runt i karot och förde om. Det färdiga slammet ledas ut till stora, fyrkantiga lådor eller kar, trappstegsvis placerade på "läktare" med tak över. Här fick lera sjunka till botten, medan vattnet ovanför efterhand tappades av. När slammet fått rätt konsistens, togs det upp i stora lerfat och forslades till slankännarna. I dessa lär man inte ha fått gå in utan att först byta till träskor, man stod innanför dörren, för att inte förorena lerlammet.

* alltså för
mer än 60
år sedan.

Kvarnmaskineriet hade också en utväxling till ett
sidorum, där man malde glacyror. - Överstående
är minnesintryck jag har från 10-12-årsaldern^{*)}. Om
det inte skulle vara exakt, finns det säkert personer
i Finnerstaben, som jämföra har arbetat med resp. detaljer
och som egentligen bättre än jag skulle kunna beskriva
verksamheten. Kvarnen var t.ex. i bruk långt in på
1940-talet. - Ritsningarna till kvarnen och (tro jag)
till båda Fillingefabrikerna lämnades på sin tid av
min far till Nanne Hovrin och Låsmästern i Kalam.
Driften vid Fillinge nya Fabrik kom, av bokföringen
att döma^{i gänget}, i början av 1866. Efter detta dröjde det
endast 1 1/2 år innan Dams familj flyttade till O-hamn,
en inte orimlig tid för överflyttning av det gamla
bolaget och dess verksamhet. Ur denna överflyttning
gick till, vad man ju inte, men får väl anta, att
H.L. Hammar övertog byggnaderna, då han ägde marken
där de låg. De tycks ha stått kvar i ytterligare
ett eller annat år.

Ob.

Ob.

Ob.

Några goda närfoton på T-fabriken finns tyvärr inte,
utan de som finns är rätt scedliga och oklara. Det bästa
är ett foto från tiden omkring 1900, visande ett större
område. Ur detta skulle man kunna skära ut en
utförstoring, så som jag har markerat på baksidan
av det stora fotot. Jag bifogar till påseende tre
foton att väga ut, varofr jag kan ericka önskat
antal kopior.

Ob.

Vidare bifogar jag fotoavdrag av första sidan av en
priskurant från Boda, tillkommen någon gång

efter 1880 (observera åretal på medaljen i övre vänstra hörnet). Även Oskarshamnns fabriken bör ha haft pris-kuranter. Exemplar därav bör väl finnas på KB i Stockholm, liksom i Uppsala och Lund.

Slutligen meddelades några ord om en familjehistorik, meddelad 1919, där bl.a. Dams omnämnes.

Beträffande Bornholmsloran kan jag nämna, att G. Burmeister efter sitt övertagande av T-fabriken 1925 ämnade använda denna lora i sin tillverkning, och beställde sådan men fick det meddelandet, att man hade upphört med exporten, när fyndigheterna riskerade att sina, och inte kunde ta nya kunder, utan hade fortsatt att leverera till T-fabriken endast för det gamla namnets skull. Min far fick då rycka in och beställa en last i sitt namn, vilken dock blev den sista leveransen. I dag måste fabrikena i Rönne sedan åretal tillbaka importera sin lora från annat håll.

Allt lörleverantörerna på Bornholm skulle ha blandat sig i vad som tillverkades av loran, har jag aldrig hört talas om förr. Det är nog en myt, som så mycket annat av allt det som under de senaste 50 åren har sagts och skrivits kring det keramiska i T-nabben.

- När min far omkring bokskiftet 1900 var på studieträsk i Rönne och samtidigt beställde lora, var man så angelägen att få ordor på flera laster, att man bjöd honom på rundresor i draska runt hela ön för att därvid övertala honom att beställa mera.

- Jag hoppas att något av ovanstående kan vara Dig till gagn.

Med hjärtlig hälsning

Kenn Hamner

KARL HAMMER
Kövingeröngen 25^I
18233 Danderyd

14. 12. 1985

Bröder.

Tack för telefonsamtalet häromdagen.
Jag översänder härmed ytterligare ett par avdrag
ur artikeln om fajansfabrikerna i Rönne.
med uppgifter om Edv. Christian Sonne
och hans fabriker. Det var han, som tillsammans
med Herman Wolfson införde tillverkningen av
gjut fajans på Bornholm. De tog även med sig
namnet på den fabrik i Köpenhamn, där de
utbildats, nämligen "Söholm". Fabriken Söholm
i Rönne finns alljämt kvar i verksamhet.

Jag medskickar också några avdrag ur en
tidigare artikel om krukmakerna. Bland
dessa finns några av släkten Dam alla med
härstamning från Hans Jensen Dam^x som
levde i Askirkelby på 1700-talet. Några
enstaka tysks dessutom ha använt namnet
utan att höra till släkten.

Jag beagvar tillfälligt att tillverka Dig
En God jul!

Ufärtlj hälsning
Karl Hammer

Jag har inte
kunnat finna
honom i L. Dams
o. N. Hansens
stamhälle fr.
1907; ej heller
hans söner Jörgen
och Lars. Föddes
resp. 1753 o. 1781

Denne s. 200 står:
för ej härstamma
fr. Peder Andersen
Dam.
M.

Fig. 1. Gul husholdningsfajance, enkelte dele med brun staffering, buddingeforme, dobbelt smarform, gelekopper, terrin, kande, dørsil, lågers, peberbøsser, kop med hvidt pibeler-motiv, tønder til mel og gryn, salkar, syltekrukker og røreskåle. Bornholms Museum.

DE BORNHOLMSKE FAJANCE- OG TERRAKOTAFABRIKKER

Skipperne gav 3-4 sk. for et strykke gul fajance, hvor de gav 2 sk. for et stykke grovt lertøj, og afsætningen gennem skipperne har næppe været særlig gunstig for fabrikerne. At de dog længe benyttede den ses af, at der endnu så sent som i 1863 var en skipper, der solgte gul fajance på et marked i Køge.⁹

Et øjebliksbillede af lastningen af en potteskude med gul fajance får vi ved afhøringerne i en tyvetisag i 1848. To af *Herman Wolffsens* lærlinge havde da været igang med at bære gul fajance ned fra fabriken og med at stuve det i lasten på skibet. Imedens stod fajancen på kajen, hvor en mand skak nogle stykker til sig.¹⁰

Medens *Herman Wolffsen* således ret længe benyttede den traditionelle vej til afsætning af produkterne, salg til skipperne, gik brødrene *Spietz* hurtigt en anden vej, idet de satsede på direkte salg til grosserer, frem for alt i København. Derved fik de også deres produkter frem på industriudstillingerne (dette formidledes gerne af de grosserer, der førte varerne) og blev hurtigt kendt ude omkring, selv om deres produkter i og for sig ikke var bedre end de andre fabrikkers. Der er intet, der skiller deres gule fajance ud fra den store mængde, der kom fra Bornholm på den tid, hverken ved formgivning, glasur eller lerets farve,¹¹ kun i de sjældne tilfælde, hvor de har stemplet deres vare (gerne med et indstempelt »Spietz«), kan vi være sikre på, at den stammer fra deres fabrik.

I byfogedens indberetninger op gennem 1840'erne ser vi da også, at det lige så ofte er brødrene *Sonne*, der roses, og sidst i 1840'erne, hvor *Adolf Curdts* og *Nicolaj Th. Sommer* var kommet til, da oftest disse.

I 1841 forsøgte brødrene *Spietz* at få eget udsalg i København;¹² men det blev ved tanken, derimod har de utvivlsomt haft handelsforbindelse med porcelæshandler Diderich Michelsen i Købmagergade i København. Han er identisk med den bornholmske lærling af dette navn, der først i 1830'erne var i lære på Den kgl. Porcelænsfabrik, han var fadder, da *Hans Henrik Spietz's* datter blev døbt i 1854.

Forsøgene på at lave stentøj

I 1842 fik kommercekollegiet ansøgninger fra tre forskellige fabrikanter om tilskud til en studierejse til Tyskland for at studere fremstillingen af saltglaseret stentøj, specielt de såkaldte »bremerkrukker«. Höganäs havde da allerede i en del år haft en sådan fabrikation. Ansøgerne var cand. polyt. J. C. Thygesen i Humlebæk, *Evan Sonne* og *Hans Henrik Spietz*.¹³

I *Evan Sonnes* ansøgning af 21/7 1842 anfører han, at han havde stået i lære i fem år på »Søholm« ved Klampenborg og nu sammen med sine to brødre drev en fajancefabrik i Rønne. I *Hans Henrik Spietz's* ansøgning af 12/7 1842 hedder det, at han »ifjor« havde besøgt Höganäs og efter hjemkomsten havde eksperimenteret med fremstilling af stentøj. Da han endnu manglede en del kundskaber, ønskede han at foretage en studierejse. De tre ansøgere fik bevilget 300 rd. hver, og sommeren 1843 foretog *Hans Henrik Spietz* og - ikke *Evan Sonne*, men broderen *Edv. Chr. Sonne*¹⁴ - rejser for penge.

Et par år senere efterlyste kommercekollegiet de resultater, der var kommet ud deraf. Både brødrene *Sonne* og brødrene *Spietz* erklærede, at de ikke bevilede, at de var istand til at lave stentøj; men der krævedes stærkere hede og en oven af speciel konstruktion for at optage produktionen i større mælestok, det havde de ikke kapital til. Dog havde brødrene *Spietz* lavet en lille prøveovn og havde lavet nogle små dunke i den, og de stiller i udsigt, at de vil oplære en lærling i stentøjsfremstilling.

Det blev da også en af deres lærlinge, *Claus Peter Wesh*, der i 1854 oprettede en stentøjsfabrik i sydenden af Storegade. Den var imidlertid startet på et ugunstigt tidspunkt, og han gik fallit i 1858. Kom der således ikke ret meget ud af de to bornholmske fabrikkers forsøg med stentøjsfremstilling, gik det til bedre for J. C. Thygesen, der i en længere årrække drev sin stentøjsfabrik i Asminderød, oprettet i 1844. Der var i lang tid den eneste af sin art i hele landet.

Det voksende antal fabrikker og krisen i 1850'erne

Indtil 1847 var de tre fabrikker, der blev indrettet i 1830'erne, ene om at efterkomme den stigende efterspørgsel. Herefter voksede antallet på godt et års tid med hele fem. *Hans Christian Kofoed* oprettede fabrik i sydenden af Storegade, *Adolph Curdis* på hjørnet af Storegade og Snellemark og *Nicolaj Theodor Sommer* i Rosengade, de var uddannede på hvert sin af de tre oprindelige fabrikker i Rønne. De to øvrige var *Frederik Martin Sonne*, der havde lært hos Rasmus Peter Ipsen i København, og som bragte terrakottaen med sig til Bornholm, han indrettede sig i faderens ejendom i den vestlige ende af Østergade, og *Hans Frederik Frederiksen*, der havde lært på Den kgl. Porcelænsfabrik, og som slog sig ned i Klokkegade, på hjørnet af Stetestræde. De var alle fem bornholmere.

Det var store krav, der stilledes til de unge, der prøvede at blive selvstæn-

*x/Carl Dams farver var fædøl
Sonne*

dige, indretningen af en fabrik med en oven, der opfyldte myndighedernes sikkerhedskrav, rensningen af leret ved slemning og oparbejdelsen af forme og modeller til fremstillingen var alt sammen ting, der krævede tid og penge, før produktionen kunne starte. Ser vi på de unge svende, der da og senere forsøgte sig, er det påfaldende, at hovedparten var ugifte, da de startede, og der kunne gå flere år, før de var nået så vidt, at de turde indlade sig på at forsørge en familie.

Det er derfor heller ikke så mærkeligt, at der var enkelte af de nystartede, der hurtigt måtte holde op igen, en tendens, der blev endnu mere udtalt ind i 1850'erne, hvor stigende priser, der især ramte brændselet, gjorde det yderligere vanskeligt at gøre driften rentabel, ja, ligefrem skabte en krise for fajancefabrikkerne. Af de fem nævnte nye fabrikker overlevede kun de to denne krise, de ejedes af *N. Th. Sommer*, der drev sin fabrik lige til 1901, og *Frederik Martin Sonne*, der ophørte i 1872. *H. Chr. Kofoed* standsede virksomheden allerede efter to års forløb, *Adolph Curdis* i 1856, medens *H. F. Frederiksen* døde i 1853.

Christoph Ludvig Reinlender kom til i 1849, men ophørte efter ca. et års forløb, han er identisk med den unge mønbo, der først i 1830'erne lærte på Den kgl. Porcelænsfabrik sammen med flere unge bornholmere, og på hans fabrik synes den første kunstnerisk betonedede terrakotta at være fremstillet på Bornholm. Det er også omkring dette tidspunkt, at pottemager *Jens Ipsen Bjerregaard*, der havde drevet sit pottemageri i Grummekulegade (= Store Torvegade) siden 1837, tillige optog fabrikationen af gul fajance.

I 1850'erne øgedes antallet af fabrikker raskt. I 1850 nedsatte *Jørgen Nicolaj Holm* sig i moderens ejendom på Store Torv, i 1852 *Andreas Petersen Samson* syd for kirken, i 1853 overtog *Hans Henrik Holm H. F. Frederiksen* tidligere fabrik i Klokkegade, og i 1854 oprettede som nævnt *Claus Peter Wesh* sin stentøjsfabrik i sydenden af Storegade. Af disse overlevede kun J. N. Holms fabrik krisen. I 1855 oprettede fhv. gårdejer *Anders Jensen Kjeller* en fabrik i Byledgade, som blev drevet af hans skiftende svende, og i 1856 *Andreas Jensen Wang* sin fabrik i Lille Madsegade, som begge overlevede.

Fajancefabrikkenes krise kulminerede i 1858-59, i disse år var det umuligt for *H. H. Spietz's* enke at få solgt dennes fabrik, der måtte nedlægges, og to dygtige fajancesvende, *Carl Erasmii Dam* og *Lars Jørgensen*. Iod sig engagerede til at drive en fajancefabrik ved Timmerneabben nord for Kalmar. *Lauritz Adolph Hjorth*, der vendte hjem fra et længere udenlandsophold i

1859, oprettede da heller ikke straks en fabrik, men indrettede et lille eksperimentalt værksted i forældrenes hjem i Østergade, og det var først to år efter, da krisen var overstået, at han købte ejendommen i Krystalgade, hvor hans fabrik blev indrettet.

Flere af fabrikkerne klarede sig gennem krisestrene ved at oprette ud salg af porcelæn og fajance. Brødrene *Spietz* havde siden 1842 haft ud salg af deres produkter i *Christian Ludvig Spietz's* købmandsforretning i Krystalgade og drev iøvrigt købmandshandel i ret stor stil. I årene 1855-56 fik *Herman Wolffsen*, *J. J. Bjerregaard* og *J. N. Holm* alle porcelæns- og fajanceud salg, som de bibeholdte som del af virksomheden, her solgte de foruden egne produkter importerede varer som engelsk og fransk porcelæn, engelsk fajance og dansk porcelæn.

Periodens varer

Ifølge en udtalelse fra amtmænd i 1847¹⁵ lavedes der da udelukkende gul fajance på de store fabrikker, bortset fra brødrene *Spietz*, der også lavede sort fajance, et af faderens produkter. Indtil midt i 1840'erne lavede de også »hvid« fajance, der sikkert har været en videreførelse af faderens stengods.¹⁶

Af *Adolph Curdtz's* ansøgning om understøttelse fra 1847¹⁷ fremgår imidlertid, at brødrene *Spietz* da også havde taget brun fajance op, det var samme vare som den gule, blot med et mørkebrunt farvestof tilsat glasuren. Inden længe lavede alle de øvrige fabrikker også brun fajance, og det var især »bordtøj« såsom reliefkander, reliefallerkener, peberbøsefigurer, te-potter og kaffe- og flødekander, der fik den brune glasur.

Terrakottaen kom som nævnt til Rønne med *Fredrik M. Sonne* og *Christopher Reinländer*, også deres fabrikation smittede af på de øvrige fabrikker, i *Adolph Curdtz's* ud salgsannonce i 1855 nævnes således både gul og brun fajance, terrakotta og lakerede genstande. De sidste var terrakottavarer, der var blevet dækket med en bemaling, ofte for at skjule fejl i form af pletter eller skjolder i godset. Koldbemalet terrakotta skulle senere komme til at spille en stor rolle på de bornholmske fabrikker.

Endnu en fornyelse var brugen af den grønne glasur, der synes indført af *Herman Wolffsen*. Ifølge *Hans Hjorth's*¹⁸ lavede han allerede i 1850'erne »majolika«. Dette er ikke identisk med majolika i nutidig forstand, hvor vi ved betegnelsen forstår en vare med en hvid tinholdig glasur, hvorpå der er anbragt en broget dekoration i farvede glasurer. Ordet er brugt på samme måde, som f.eks. Wedgwood brugte det, så det kunne dække over varer

Fig. 2. »Bordtøj« i grå fajance, peberbøsefiguren dog med brun glasur. De to runde fæde er stemplet SØHOLM, tekanden med tilhørende sukkerkål bærer Sommers stempel, de øvrige genstande ustemplede. Chokoladekandens højde 21 cm, lågopsatsens 26 cm. Bornholms Museum.

som en reliefallerken med grøn glasur, og der kendes da også en del grøn-glaserede reliefallerkener o.l. stemplet »Søholm«. Den bornholmske »majolika«, der fik en ny udvikling i 1890'erne med indførelsen af løbeglasurerne, var i virkeligheden blot en variant af den sædvanlige bornholmske »fajance« med brug af farvede glasurer. I lighed med, hvad Ann-Charlotte og Torsten Weimarck har gjort det for Höganasproduktens vedkommende,¹⁹ kan vi kalde den bornholmske »majolika« for »blymajolika«.

Fornelsen omfattede imidlertid ikke blot tilsætning af farvestoffer til glasurerne, men også en ændring af selve lerets farve ved at tilsætte det knust brunjernsten. Man kaldte lerblandingen for »gråt ler«, og varen, der dækket med den klare blyglasur fremstod med en lys gråbrun farve, for »grå« fajance. Den omtales første gang ved Industriudstillingen i København i 1852, hvor brødrene *Sonne* ifølge kataloget udstillede både gul, lyse- og mørkebrun samt grå fajance.²⁰

Dette var den første industriudstilling, hvor der fremvises varer fra andre bornholmske fabrikker end brødrene *Spietz*, der også deltog, ligesom *Adolph Curdtz*, *H. F. Frederiksen* og *N. Th. Sommer*. Endvidere viste pottemager Jens Larsen Dam pottemagerarbejder. De grå varer kom til at spille

et nystartet værksted blev nævnt. Forklaringen finder vi, når vi betragter det eneste kendte stykke derfra, en opsats i terrakotta med hans signatur i bunden, som tilhører Bornholms Museum, se fig. 5. Den viser, at han var den første, der for alvor fremstillede kunstnerisk betonet terrakotta i Rønne, og forklarer myndighedernes interesse for hans virksomhed.

Hvor fabrikken i gl. no. 149 lå, ligger idag Statsskolens bygninger, og der er efter den megen byggevirkomhed på stedet næppe muligheder for at finde rester af den.

Biografiske oplysninger:

Hans Christian Kofoed, f. 17/5 1822, søn af portemager Anders Mogenssen og Anne Marie Christensdatter Kofoed, se Bornholmske Portemagere, Bornholmske Samlinger II rk. bd. 12 s. 166. Død 20/1 1870. Ugift.

Christopher Ludvig Reinländer, f. i Stege 10/5 1814, søn af garvmester Johan Reinländer og Juliane Lejman. Død i Rønne 22/11 1860. Ugift.

Fabrikken Klokkegade gl. no. 183

Hans Frederik Frederiksen kom i lære hos *H. Wølfssøn* (folketællingen 1840), men skiftede senere over til Den kgl. Porcelænsfabrik. Ved borger-skabserhvervelsen i Rønne 11/9 1848 foreviste han sit lærebrev derfra af 31/8 1847.

Straks efter at han var udlært, vendte han tilbage til Rønne, hvor han 25/9 1847 fik skøde på ejendommen gl. no. 183 (= matr. no. 386) på nordhjørnet af Klokkegade og Stettesstræde. Her anlagde han en fabrik, der dog aldrig nåede op på en størrelse, der berettigede den til at blive optaget i indberetningerne fra toldinspektøren. Derimod er den nævnt i byfogedens indberetning for 1852, han opgives da at have 3 lærlinge og 1 daglejer i arbejde og havde i 1852 lavet varer til en værdi af 1.000 rd.; men ifølge skattetaxten havde han i 1852-53 to svende ansat, hvoraf den ene var hans yngre broder *Leontin Peter Frederiksen*, og de var begge hos ham, da han d. 16/10 1853 som så ofte før sejlede ud med en fiskerbåd han ejede, men ikke vendte tilbage. Af boets behandling⁷¹ fremgår, at han desuden havde tre lærlinge, deriblandt *Lauritz Hjorth*.

Allerede før han forsvandt på havet, var han i økonomiske vanskeligheder, og boet blev behandlet som fallitbo. Ved slutopgørelsen viste der sig at have et underskud på g. 820 rd. 17/1 1854 averteredes der i Bornholms Avis, at der ville blive holdt løseareuktion i no. 183 d. 19/1, og der nævnes her redskaber til fajancefabrikation såsom drejeskiver, modeller og forme, men ikke hjælpemidler som afdrejningsmaskiner eller presser.

Ejendommen blev solgt på auktion 15/2 1854 til købmand Andreas Peter Schou, der imidlertid overdrog retten til skødet til fajancer *Hans Henrik Holm*, der fik det tinglyst 10/10 1854. *H. H. Holm* havde lært hos brødrene *Spieitz* (folketællingerne 1845 og 1850) og tog nu fat som selvstændig fabrikant; men det lykkedes ikke for ham at få produktionen op på et rentabelt niveau, så han opgav igen og solgte huset ved skøde af 5/8 1856.

I skattetaxterne er han i 1855-56 beskattet som fabriksejer og i 1857 som svend hos *Claus Peter Westh*. Han forlod Bornholm i 1857.

Biografiske oplysninger:

Hans Frederik Frederiksen, f. i Allinge 1/7 1821 som søn af farver Peter Friderichsen og Ane Cathrine Hansdatter. Druknet 16/10 1853. Gift 15/10 1847 i Rønne med Annike Antonette Kirstine Hansen, f. 20/2 1815 i Ruisker, datter af gårdejer Bendt Hansen, Frigård, og Marie Andersdatter. Hun døde 12/3 1899. Børn: 1) Augusta Constantse Marie, f. 24/9 1850, 2) Hansine Frederikke, f. 14/6 1853. Enken blev gift anden gang 11/7 1859 med skomager Christian Pedersen Thule.

Hans Henrik Holm, f. i Rønne 8/10 1827, søn af sømand Christian Hansen Holm og Berthe Cathrine Larsen. Han var ugift, da han forlod Bornholm i 1857.

ne Jensdatter, f. o. 1772, død 25/10 1854. Børn: 8) Dorte Kirstine, døbt 19/10 1804. Han arbejdede indtil sit giftermål for moderen i dennes portemageri. På auktion 17/4 1781 købte han gl. no. 46 og fik skøde 1/10 1781, det var en gård med to længer, en stuelænge på 11 fag og en lade på 3 fag med port, beliggende på nordhjørnet af Søndergade og Slappegade. Han kom i 1783 op i skat og i 1803 op på 1 rd.. I krigsårene nåede han op på at betale over 2 rd.. Han ejede ud over gården en del jord, som han drev, og en overgang også et par småhuse, som blev udlejet, således købte han gl. no. 91 i Vimmelskæft ved skøde af 8/2 1791 (ti.l. 16/2 1796), atter skødt 7/3 1796, samt sammen med broderen *Otto Olsen Arboe* gl. no. 96, li. ge ledes i Vimmelskæft, købt ved skøde af 15/2 1796 og solgt igen o. 1800 (skødet mangler). Husene var på henholdsvis 3 og 2 fag. *Jens Olsen Kiempfe* blev inden sin død stærkt alderdomssvækket og umyndiggjort. 21/3 1826 solgte hans værge, svogeren *Jens Nielsen Schou*, ejendom og jord og indgik kontrakt på hustrus, børns og svigerbørns vegne om hans underhold.

Hans Friderich Nielsen, døbt i Rønne 21/9 1755, søn af konstabel Niels Friderichsen og Ellen Hansdatter. I lære hos *Stefan Jensen* (vidner ved politiforhør 17/5 1777, RPP). Borgerskab 8/1 1784. Død i Nylars 12/9 1816. Gift første gang 17/12 1785 med *Karen*, datter af *Hans Mogensen* og *Karen Mogensdatter*, døbt 17/3 1754, død 11/5 1794 (skifte 16/6 1794). Børn: 1) Friderich, døbt 20/8 1786, begravet 15/7 1787, 2) Mogens, døbt 25/4 1791, begravet 22/5 1796. Gift anden gang 19/12 1794 med Margrethe Jens Rasmussen Rømmers datter, f. o. 1770. Gift 27/8 1802 (skifte 28/8 1802). Børn: 3) Karen Kirstine, døbt 10/1 1796, begravet 26/4 1798, 4) Karen Sophie, døbt 8/3 1799, 5) Niels, hj. d. fremstillet 11/12 1801. Gift tredje gang 3/6 1803 i Nylars med Caroline, Peder Olsens datter. Børn: 6) Hans Peter, døbt 1/5 1804, 7) Peder, døbt 24/1 1806, og i Nylars: 8) Frederik, døbt 21/10 1809, 9) Bertha Margrethe, døbt 19/4 1812, 10) Ole Peter, født 7/1 1816. Han er i skatteraxten fra 1782, loggerende på Store Torv, derefter fra 1783 boende til leje i et nyopført hus i Grummekulegade, gl. no. 460c (senere kaldet 460d), tilhørende Hans Pedersen, men samme år købt af *Hans Mogensen*. Han blev ejer af huset, da han 27/10 1788 købte det af svigerfaderen. Det lå på vestsiden af Grummekulegade, yderst mod nord, d.v.s. idag mellem gaderne Byledgade og Bredgade. Ved vurderingen i 1791 var det på 11 fag, i 1797 opførte han en ladelænge på 7 fag (SSKO). Boet blev ikke gjort op ved den første kones død, da skifteretten modtog et tilbud om, at den da endnu levende søn skulle arve 200 rd. samt nogle bodele. Under det andet ægteskab købte han 6 td.l.d. jord i Smedeløkken af svigerfaderen ved skøde af 23/6 1796, hans skat steg herved til over 1 rd. om året, stigende til han i årene 1806/07 betalte 2 rd. 1 mk. 8 sk.. Ved skiftet efter den anden hustru opgjordes boets værdi til 1200 rd. og dets overskud til 800 rd.. I 1807 opgav han portemagervirksomheden og solgte gården til halvbroderen *Friderich Nielsen* ved skøde af 30/1 1807 og jorden til en svoger. I stedet købte han 7. sl.gd. i Nylars og levede resten af sit liv som landmand. Hans stigende velstand i perioden som portemager afspejler sig foruden ved jordkøbet og bygningen af lade ved at han flere gange udlånte penge mod sikkerhed i fast ejendom. Ved hans skifte 1/10 1816 var boets værdi på g. 4127 rd. og dets overskud på g. 2536 rd..

Jørgen Hansen Dam, døbt i Åkirkeby 16/11 1753, søn af Hans Jensen Dam i Åkirkeby og hustru Ellen. Borgerskab mangler. Død 15/11 1822. Gift første gang 23/3 1782 med Margrethe Jensdatter, enke efter tømmersmand Niels Hansen, der var broder til *Mogens Hansen*. Hun blev begravet 11/1 1788. Børn: 1) Ellen Kirstine, døbt 15/9 1782, død som lille, 2) Jens, døbt 8/4 1784, begravet 5/6 1785, 3) Hans Peter, døbt 28/12 1787. Gift anden gang 31/5 1788 med Else Catharina, enke efter Hans Larsen Riis. Hun blev begravet 19/1 1801. Børn: 4) Ellen Margrethe, døbt 25/4 1790, begravet 11/6 1790. Ved det første ægteskab erhvervede han gl. no. 493, der da regnedes beliggende på Store Torv, idag på sydhjørnet af Store Torvegade og Rosengade. Det bestod af et stuehus på 9 fag og en lade på 7 fag med port, desuden medbrag-

te hun 2 td.l.d. jord i byvängen. Han måtte meget hurtigt tage lån dels i huset, dels i jorden. Da økonomien stadig forværredes, solgte han ved skøde af 22/7 1783 en del af jorden fra og 438a i Kaysstræde, et hus med ialt 7 fag, der ejedes af købmand Peder Christian Dam, men tidligere havde været ejet af *Mads Jacob Nielsen Hammer*. Ved giftermålet med den anden hustru erhvervede han gl. no. 31 på østsiden i den sydlige ende af Slagtergade, han tog omgælden lån i huset og solgte det ved skøde af 15/12 1788, medens han forblev i det lejede hus i Kaysstræde, her optræder han sidste gang i skatteraxten for 1798. Ved folketællingen i 1801 logerede han hos *Mogens Hansen* i Laxegade.

Friderich Hans Meiner Brand, døbt i Rønne 11/10 1752, søn af Hans Pedersen Brand (skifte 30/6 1786) og Marie Hansdatter. Borgerskab 30/6 1786, død 5/3 1820. Gift 6/7 1782 med Kirstine, datter af kro- og avlsmand Mogens Clausen og Anna Magdalene Hansdatter, hvorved han blev svoger til *Hans Hermansen* og *Claus Michael Mogensen*. Hun var f.o. 1762 og døde 14/1 1814. Børn: 1) *Mogens*, døbt 10/10 1783, 2) *Anne Malene*, døbt 27/1 1788, 3) *Hans*, døbt 25/3 1792, begravet 7/12 1805, 4) Margrethe Kirstine, døbt 4/1 1801. Hustruen medbragte g. 207 sl.d. i arv efter forældrene. Han købte ved skøde af 9/1 1782 et nyopført 10-fags hus gl. no. 228b på sydsiden af Stålegade og senere ved skøde af 3/9 1787 tillige det oprindelige hus på grunden, gl. no. 228a på 12 fag. 27/6 1791 solgte han de fire østligste fag af gl. no. 228a fra og 30/11 1791 de fire vestligste. 18/2 1794 solgte han resten, hvoraf fire fag brugtes til lade, til svogeren *Claus Michael Mogensen* efter selv ved skøde af 4/2 1794 at have købt gl. no. 169 i Østergade, på hjørnet af Kartesundet, et hus med 11 fag stuehus og 8 fag lade. Under krigen indskrænkede han ved at sælge gl. no. 169 ved skøde af 22/11 1808 og 7/12 1808 at købe naboejendommen gl. no. 170 med forhus på 8 fag og et tverrhus på 2 fag. 23/5 1809 købte han tillige nabohuset gl. no. 171 på 2 fag, men solgte det atter 12/10 1811 til *Ole Jensen*. Han ejede også jorden; men som med husene handlede han meget frem og tilbage med dem. 20/3 1787 fik han skøde på et jordsykke, som han atter solgte 30/9 1788. 15/3 1792 købte han et større jordsykke, som han atter solgte 29/5 1799 for samme dag at få skøde på et mindre jordsykke. 8/10 1793 købte han atter jord; men 21/12 1798 afhændede han atter en del af sin jord og resten 25/9 1808. Hans skat nåede i 1785 op over 1 sl. d. og i 1798 over 1 rd., her var den indtil 1817. Da hustruen døde, tilbød han ved skiftet 16/12 1814 børnene tilsammen 400 rd. i arv, hvad skifteretten gik ind på. Ved hans eget skifte, der indledtes 16/3 1820, blev boets værdi opgjort til g. 733 rd.; men dets overskud var kun g. 39 rd..

Hans Arrisen, døbt i Neksø 6/8 1752, søn af skomager og brændevinsbrænder Arist Jensen (skifte 27/3 1773) og Sidsel Jensdatter. Borgerskab i Neksø 20/2 1783, antagelig død 1811 (dødsfaldet mangler i kirkebog og i skifteprotokol). Gift 27/12 1782 i Neksø med Lizen Jensdatter, f.o. 1753, død 8/11 1833. Børn: 1) Jens, døbt 3/8 1783, begravet 20/8 1783, 2) Jens, døbt 18/7 1784, 3) Elne Kestine, døbt 5/6 1785, 4) Lisbeth, døbt 30/9 1786, 5) Espen, begravet 13/2 1788, 3 dage gl., 6) Maria, døbt 8/2 1789, 7) Karen, døbt 16/1 1791, 8) Malene, døbt 12/8 1792, 9) Ane Margrethe, døbt 10/1 1796. Hans levned følges bedst gennem skatterlisterne (NRBR): han giftede sig til et hus i Grønnegade, der ved vurderingen i 1791 bestod af et stuehus på 6 fag og en lade på 5 fag, tilsammen vurderet til 100 rd.. Da hverken hans dødsfald eller hans skifte er registreret, kan det tænkes, at han er blevet borte på havet, formentlig i 1811, da hustruen i skatterlisten for 1812 står som enke og ejer af huset. Hun søgte i nogle år at drive portemageriet videre, i 1813 er både *Hans Clausen* og *Christian Falck* anført som boende hos hende, i 1814/16 kun sidstnævnte. Antagelig er portemageriet indstillet i 1816; men en en-ken boede fortsat i huset indtil 1826.

Diderich Gregersen Funch, døbt i Åkirkeby 2/5 1756, søn af avlsbruger, stadskaptajn Gregers Diderichsen og Hedevig, Poul Lous datter, af Åkirkeby. Han var broder til *Gregen Mortensens* første hustru og fætter til *Eschild Hansen Bech*. Borgerskab 20/3 1782 i Rønne til at drive bor-

11/3 1810, 4) Johanne Sofie, født i Hasle 23/2 1814, 5) Margrethe, født i Hasle 16/6 1815. Han købte gl. no. 221a i Stetterstræde ved skøde af 3/1 1803. 4/7 1811 solgte han atter huset og købte i stedet gl. no. 171 i Østergade, et hus med tilsammen 3 fag, som han atter solgte 4/9 1815. Da var han forlængst taget til Hasle, hvor han i 1812 havde indgået kontrakt med købmand Jacob Munch om at arbejde i dennes til pottemageri indrettede hus i Storegade, der var blevet ledigt ved *Christen Hansen Gudhjem Dams* død. Han indtog en betroet stilling i byen. Han var i en årrække stokkemand og blev 1/6 1822 opmeldt som byens vurderingsmand (HJP). I 1825 kom han uoverens med købmand Munch angående betaling af lejen for pottemageriet, og denne anlagde sag mod ham, der afgjordes ved dom af 18/2 1825 og forlig 18/4 1825 (HJP). Omkring dette tidspunkt gik Munch fallit og pottemagerhuset gik over på andre hænder. *Ole Jensen* står herefter ikke mere i skattelisterne; men han blev i Hasle. Ved folketællingen i 1834 boede han og hustruen i byens arbejdshus, de døde fattige.

Carl Gustav Helmann, f. o. 1776 i Södermanns Len i Sverige. Borgerskab i Rønne 5/4 1804. Død 13/12 1821. Gift 2/2 1804 med Signe Pedersdatter. Børn: 1) Margrethe, hj.d., fr.st. 17/3 1805, 2) Carl Friderich, død 20/5 1810, begge i Rønne, 3) Adolph Frederik, født på Christiansø 20/5 1815. Han købte gl. no. 440 nord for byen ved skøde af 20/1 1804, men solgte allerede huset igen 9/8 1804. Under krigen tog familien i 1810 til Christiansø, hvor han var arbejdsmand. Efter krigen vendte han tilbage til Rønne, her levede han af tilfældigt arbejde, og fra 1819 fik han fattighjælp til sig selv og familien (RRFP). Han døde af brystsvaghed.

Lars Hansen Dam, døbt i Åkirkeby 13/5 1781, søn af Hans Jensen Dam og Petrine Pedersdatter. Han var halvbroder til *Jørgen Hansen Dam* og broder til *Jesper Hansen Munch*, han opholdt sig ved konfirmationen i 1798 hos den sidste. Borgerskab 27/2 1806. Død 27/4 1843. Gift 16/11 1805 med *Barbara Kirstine*, datter af *Jens Olsen* og Kirstine Johnsdatter, døbt 10/11 1784, død 7/3 1836. Børn: 1) Hans, døbt 14/11 1806, 2) Karoline Kirstine, døbt 13/5 1810, 3) Kirstine Margrethe, døbt 30/10 1812, 4) Birgitte Cathrine, født 3/4 1815, 5) *Jens Larsen*, født 5/1 1818, 6) Kirstine, født 5/7 1820, 7) *Lars Hansen*, født 2/5 1823, 8) Ingeborg Margrethe, født 21/4 1825, død 20/2 1826, 9) Ingeborg Margrethe, født 16/6 1827. Han købte ved skøde af 23/7 1805 *Eschilå Hansen Bechs* hus gl. no. 453b i Tverstræde. Økonomisk har han kun lige klaret sig, ved skiftet efter hustruen, der påbegyndtes 14/4 1836, opgjordes således boets værdi til g. 375 rd.; men gælden var næsten lige så stor. 6/1 1843 solgte han huset til sønnen *Jens Larsen Dam* og indgik samtidig en kontrakt med denne om ophold og underhold. Kun i årene 1811/13 nåede hans skat lidt op over 1 rd., ellers lå den under, også efter omlægningen af skatteraxten i 1840.

Friderich Nielsen, døbt i Rønne 16/4 1780, søn af constabel Niels Friderichsen og hustru Marie Kirstine. Han lærte hos halvbroderen *Hans Friderich Nielsen* (folketællingen 1801), borgerskab 27/2 1806, constabel. Død 19/12 1829 af brystsvaghed. Gift 10/4 1805 med Gunild Catharina Holgersdatter, *Hans Pedersens* enke, f. o. 1781, separatet efter amtsbevilling af 4/12 1829 (SPP 14/5 1838). Børn: 1) Karen Maria, døbt 6/7 1806, begravet 5/12 1807, 2) Karen Marie, døbt 19/2 1809, 3) Niels Friderich, døbt 24/11 1811, 4) Hans Peter, født 12/11 1816, 5) Mogens Peter, født 5/6 1822. Han blev ved giftermålet ejer af gl. no. 170 i Østergade; men da broderen *Hans Friderich Nielsen* købte gård i Nylars, mageskiftede han med denne og fik 30/1 1807 skøde på gl. no. 460c i Grummekulegade, der bestod af en beboelselænge på 11 fag og en lade på 7 fag. Da *Jesper Hansen Munch* flyttede til København, købte han dennes hus gl. no. 460a ved skøde af 17/8 1809, dette hus havde 7 fag til gaden og en baglade på 6 fag, gl. no. 460c blev solgt, men skødet mangler. Han må iøvrigt have været i stand til at udnytte de indtjeningsmuligheder, krigen gav, for han købte flere gange jord, 27/7 1807 fik han således skøde på en eng i byvängen, 17/8 1812 på 1 ½ td. bygjord

syd for Langebjerg, 5/4 1813 på to jordsykker på hver 3 skp.ld., det ene ved Singlehøj, det andet ved Bondebro-landevejen, 15/7 1815 på 3 ¼ td.ld. ved Risen og 16/6 1817 på yderligere 2 td.ld. jord. Ved separationen beholdt hustruen ejendommen i Grummekulegade, medens han selv flyttede hen i gl. no. 222aaa, 2 fag hus i sydenden af Stetterstræde, købt ved skøde af 22/6 1829, her døde han kort efter af brystsvaghed. Enken drev sine og børnenes jordet videre og udvidede senere gentagne gange med jordkøb. 14/5 1838 solgte hun hovedparten af gl. no. 460a til sønnen Hans Peter Nielsen, medens hun selv købte gl. no. 443 ved skøde af 6/4 1840. 18/2 1841 solgte hun resten af ejendommen 460a til samme søn og 14/1 1848 ejendommen gl. no. 443 til sønnen Niels Frederik Nielsen, der 28/6 1848 videre solgte den til broderen sømand Mogens Peter Nielsen. Dispositionerne vidner om relativ stor velstand — samt om, at det ikke mindst har været hustruen, der har været den drivende kraft i ægteskabet.

Hans Madsen Rønne, døbt 10/10 1779 i Rønne, søn af murer Mads Pedersen (sk. 8/2 1816) og Karen Hansdatter. Han var svend hos *Johannes Spietz* i 1801 (folketællingen). Borgerskab 27/2 1806. Død 23/3 1849. Gift første gang 2/11 1805 i Rønne med Signe Cathrine Jensdatter, f. o. 1783, død 3/11 1816. Børn: 1) *Jens Peter*, døbt 21/9 1809, 2) Karen Kirstine, døbt 11/10 1806, 3) Hans Peter, døbt 30/4 1813, 4) *Signe Cathrine*, født 27/10 1816. Gift anden gang 4/10 1817 i Knudsker med Anna Elisabeth, datter af vognmand Peder Rasmussen (sk. 3/1 1818) og Else Cathrine Mogensdatter, f. o. 1779, død 1/7 1860. Børn: 5) *Anna Elisabeth*, født 24/9 1818, 6) Andreas Peter, født 27/12 1819. Han købte ved skøde af 5/8 1805 gl. no. 201 på 8 fag i Damgade af *Jørgen Jensen Knar* og udvidede 28/2 1823 ved køb af nabohuset gl. no. 202 på 4 fag og med grunden gl. no. 203, hvor huset var nedrevet. Ved skiftet 25/11 1816 efter den første hustru var boets værdi på g. 679 rd., og dets overskud på g. 100 rd.. Hans enke sad i uskiftet bo, hun solgte 19/9 1850 ejendommen til svigersønnen *Lars Hansen Rønne*. Den ældste søn var uddannet som portemager, men tog til København. *Hans Madsen Rønne* synes at have klaret sig nogenlunde økonomisk, hans skat nåede dog kun i årene 1833/34 og efter omlægningen af skatteraxten i 1840 op over 1 rd..

Peder Mogensen, døbt i Rønne 22/11 1781, søn af *Mogens Andersen* og *Anna Kirstine Stephanisdatter*. Han var broder til *Anders Mogensen* og dattersøn af *Stephan Jensen*. Ved auktionen 22/1 1807 over faderens hus gl. no. 297 nordligst i Storegade købte han dette. Han er i skatteraxterne 1806/09, i 1810 angives han at være flyttet fra byen; men skødet på salget af huset mangler. Inter borgerskab. Ved skiftet 3/12 1838 efter *Anders Mogensen* nævnes dennes broder møller Peder Mogensen fra Nylars som værge for børnene. Ved sin død 25/5 1853 boede han på 35. sl.gd.'s grund i Nylars.

Niels Hansen Schou, døbt i Nyker 31/7 1785, søn af udbygger Hans Nielsen. Han var i lære hos *Jens Nielsen Schou* ved folketællingen i 1801. Borgerskab 27/2 1806. Død 19/5 1840. Gift første gang 16/10 1805 med Anna Margrethe Michelsdatter, f. o. 1785, død 7/10 1821. Børn: 1) Hans Nielsen, døbt 29/11 1805, begravet 22/12 1805, 2) Anna Kirstine, døbt 13/6 1807, begravet 1/8 1813, 3) Rebecca Margrethe, døbt 4/3 1810, 4) Inger Kirstine, døbt 25/4 1812, 5) Niels Hansen, født 25/8 1816, 6) Agnethe Margrethe født 25/7 1820. Gift anden gang 24/3 1822 med Karen Sophie Frederiksdatter Kofod, f. o. 1785, død 15/7 1840. Ingen børn. Han etablerede sig i gl. no. 464 i Grummekulegade, købt ved skøde af 18/3 1806. Han udvidede ved køb af gl. no. 463 på auktion 3/5 1810, men solgte det igen 18/10 1810, for atter at købe huset 13/10 1818. Først i 1820'erne kom han i gæld og solgte først gl. no. 463 ved skøde af 3/3 1823 og derefter gl. no. 464 ved skøde af 20/12 1823. 3/5 1824 udstredte byfogeden en erklæring, oplæst på tinget 4/5 (TB), hvorefter han blev umyndiggjort, da han ikke længere kunne betros bestyrelsen af sit eget gods. Ved skiftet efter den første hustru 31/12 1821 vurderedes boets værdi til 579 rd., og dets overskud til 65 rd., herefter må det være gået hurtigt ned ad bakke for ham. Hans skat nåede aldrig op til 1 rd. og han døde fattig.

jancehandler. Død 17/2 1867. Gift 3/11 1837 med Anne Cathrine Lindtner, f. 14/5 1814, datter af organist Casper Lindtner og Marie Margrethe Hansdatter Kofod. Hun døde 23/1 1896. Børn: 1) *Jens Johan Bjerregaard*, født 22/8 1838, han blev fajancer, 2) *Lars Ipsen Bjerregaard*, født 7/12 1840, død 15/12 1840, 3) *Hans Christian*, født 22/7 1843, død 19/9 1846, 4) *Marie Margrethe*, født 1/6 1848. Han er i skattebogen fra 1833 og er i årene 1834/37 opført som svend hos *Anders Pedersen Munch*. Hans prøvestykke, som blev bedømt for borger-skabstervelsen, var en brænding portemagerarbejde, som han selv havde forfærdiget (RPD 28/8 1837). 7/8 1837 købte han hovedparten, 10 fag, af *Hans Rasmussen Nestveds* ejendom gl. no. 464 på hjørnet af Grummekelegade og Tværstræde og 26/1 1845 de resterende tre fag. Han var en driftig mand, der indså, at den opvoksende fajanceindustri ville forværrer pottet-gernes kår. Han investerede derfor i indretningen af sit værksted til også at kunne fremstille fajancer og ansatte fra sidst i 1840'erne en fajancesvend til at forestå denne del af virksomhe-den. Medens han ved folketællingen i 1845 kun havde en lærling, hustruens broder *Marius August Lindtner*, og en svend, havde han ved folketællingen i 1850 tre lærlinge, hvoraf een senere nedsatte sig som selvstændig fajancefabrikant, de to andre som portemagere, og een svend. I 1860 var ifølge folketællingen sønnen *Jens Johan Bjerregaard*, der var en dygtig fajancer, i kompagniskab med faderen, og hos dem boede en portemagersvend, en fajancesvend og tre fajancelærlinge. På dette tidspunkt har fajancen været den vigtigste produktion på værkste-det. Ved taxationen til brug for skatteansættelsen i 1852 angives hans formue til 2100 rd.. I den forretning, han midt i 1850'erne åbnede i ejendommen, solgtes fransk og dansk porcel-læn samt engelsk og dansk fajance ifølge en annonce i *Bornholms Avis* 9/11 1856. Efter hans død drev enken, der sad i uskiftet bo, virksomheden videre, men solgte ved skøde af 7/9 1869 denne til broderen *Marius August Lindtner*. Sønnen, der døde 19/8 1871, var da allerede mærket af sin sygdom.

Hans Peter Munch, født 15/7 1818, søn af *Anders Pedersen Munch* og *Anne Malene Fri-de-riksdatter Brand*. Inter borgerskab. Død 14/3 1883. Gift 23/5 1851 med *Juliane Nielsine Kaas*, født i Allinge o. 1825, datter af fisker og avlsbruger *Jens Valentin Kaas*. Hun døde 15/2 1909. Børn: 1) *Andrea Magdalene*, født 30/11 1851, 2) *Valdemar Andreas*, født 10/9 1854, 3) *Juliane Jensine*, født 14/5 1857, 4) *Karen Petrea*, født 1/7 1861, død 20/12 1864, 5) *Niels Peter*, født 1/6 1865, 6) *Carl Julius*, født 24/12 1869, død 23/5 1870. Ved faderens død overtog han dennes hus gl. no. 33 i Slagtergade ved auktionsskøde af 5/5 1841, men solgte huset igen 1/2 1844, og 13/3 1844 solgtes løsørret, bl. a. portemagerværktøjet, på auktion ifølge annonce i *Bornholms Avis* 8/3 1844. Han arbejdede derefter som svend, ved folketællingen i 1845 var han hos *Jens Ipsen Bjerregaard* og ifølge skattebogen hos *Jens Poulsen* først i 1850'erne. Han efterlod sig intet ved sin død.

Peder Møller, født 5/2 1819, søn af *Niels Andersen Fyhn Møller* og *Anne Marie Jørgensdatter Schou*. Inter borgerskab. Død 6/3 1881. Gift 23/12 1842 med *Kirstine Guldberg*, f. o. 1817. Børn: 1) *Jens Andreas Møller*, født 15/8 1843, 2) *Herman Peter Møller*, født 19/2 1846, 3) *Hans Christian Møller*, født 26/10 1850, han blev fajancer. Han var uddannet som portema-ger og betegnes af og til som sådan, men synes aldrig at have haft eget portemageri endsi-ge eget hus. Han kaldes oftest for daglejer eller arbejdsmand, og det er uvist, hvorlænge han ar-bejdede i faget. Ved sin død betegnes han som brændebugter, og han er ikke fundet i skatte-taxterne.

Jens Larsen Dam, født 5/1 1818, søn af *Lars Hansen Dam* og *Barbara Kirstine Jensdatter*. Bor-gerskab 2/7 1845. Død 13/3 1856. Gift 8/9 1848 med *Agnethe Marie Petersen*, f. o. 1815, død 22/4 1881. Hun blev gift anden gang 14/4 1858 med *Andreas Hansen Nestved*. Børn: 1) *Christine Marie Laurine*, født 22/4 1849, 2) *Hans Larsen*, født 14/8 1851, død 19/1 1852, 3) *Hans Jensen*, født 23/4 1853, død 22/12 1856, 4) *Thora Vilhelmine Kristine*, født 25/6 1855. Han lærte hos faderen og forestod dennes værksted i nogle år, indtil han ved skøde af 6/1 1843

købte faderens ejendom gl. no. 453b i Tværstræde. Ved skatteraxationen i 1852 sattes hans formue til 1400 rd., og 13/12 1854 købte han jordsykket no. 69 i bygangen for 1050 rd.. Samme år byggede han 2 fag til huset samtidig med at det fik nye brandgavle og tegtag, året efter opførte han en 6-fags lade (RBC 9/3 1854 og 21/4 1855).

Carl Ludvig Jacob Elisæus Sørensen, født i København o. 1806. Borgerskab i Rønne 20/3 1846. Død i Rønne 13/4 1879. Gift 30/12 1846 med *Christine Hansdatter*, enke efter *Lars Mi-chael Clausen*, f. i Rø o. 1808, død i Rønne 4/10 1864. Børn: 1) *Niels Carl*, født 28/10 1847. Ved giftmålet blev han ejer af gl. no. 306 i Storegade samt et jordsykke på 2 td. 3 skp. Id.. Han måtte ret hurtigt tage lån i både hus og jord; men endnu ved skatteraxationen i 1852 an-sattes hans formue til 1128 rd.. Herefter kom han hurtigt i stigende økonomisk vanskelighe-der, og i 1855 forlod han konen, der 25/3 1856 måtte sælge jorden for at komme ud af den mest presserende gæld. 5/8 1856 averterede hun forgæves hus og værksted til leje i Bornholms Avis, hun drev derefter selv portemageriet videre ved hjælp af en svend (ved folketællingen i 1860 var denne *Marius August Lindtner*), men solgte 12/1 1860 huset til *Otto Ludvig Nest-ved*. *Sørensen* vendte senere tilbage til Rønne, hvor han boede de sidste år af sit liv. Huset gl. no. 306 var et af de sidste i Rønne til at få stråtaget erstattet med tegtag, rakkert være hustru-ens fattigdom. Det skete først, da *Nestved* overtog ejendommen (RBC).

Jens Christian Hansen Nestved, døbt i St. Mortens kirke i Næstved 31/7 1797, søn af pensio-nist Rasmus Hansen og Ellen Jensdatter (han var yngre broder til *Hans Rasmussen Nestved*). Han må have taget borgerskab i Rønne som skomager o. 1823. Død i Rønne 14/7 1879. Gift første gang 19/8 1823 i Rønne med *Cicilia Christine Pedersdatter Dam*, f. o. 1797, død 22/1 1847, enke efter sømand *Hans Peter(phen)*. Børn: 1) *Hans Christian Rudolph*, født 13/6 1823, død 22/12 1841, 2) *Andreas Christian*, født 7/8 1824, død 28/4 1846, 3) *Johan Fredrik*, født 29/9 1825, 4) *Lise Caroline*, født 14/4 1827, død 4/10 1848, 5) *Peter Ferdinand*, født 27/1 1830, 6) *Jens Nicolai*, født 3/8 1832, død 28/5 1840, 7) *Otto Ludvig*, født 18/12 1834. Gift anden gang 12/5 1848 med *Johanne Margrethe Vilhelm*, enke efter *Peder Johan Grønbech*, f. o. 1795, død 13/2 1881. Ingen børn. Han må være kommet til Rønne i 1822 og er optaget i skattebogen for 1823 med betegnelsen skomager og har utvivlsomt taget borgerskab som så-dan kort efter nedsettelsen, selvom det mangler. Han købte de tre vestligste fag af broderens hus gl. no. 453a,b ved Grummekelegade ved skøde af 20/3 1824, solgt igen 8/8 1835. I stedet købte han gl. no. 437 i Kaistræde ved skøde af 7/5 1840, atter solgt 3/5 1845. 7/10 1844 hav-de han fået skøde på gl. no. 215 i Stetterstræde, hvor han boede til sin død. Endnu ved det sid-stre af disse huskøb betegnes han som skomagermester (i perioder i 1840'erne dog af og til kulgraver); men han må ret hurtigt have indrettet sig et portemagerværksted i gl. no. 215, for i 1847 og derefter betegnes han som portemager og har utvivlsomt da haft portemageriet som hovederhverv. Han havde mange andre jern i ilden. Da Hasle Kulværk oprettedes i 1842, var han blandt de 24 interessenter (HKF), og det er utvivlsomt her, han i de følgende år arbejder som kulgraver. I 1850'erne og sandsynligvis også tidligere drev han handel med gamle klude og gammelt jern som bierhverv ifølge annoncer i *Bornholms Avis* 13/9 1853 og senere, en virksomhed, han fik officiel tilladelse til, da han 20/11 1865 fik bevilling som produktthandler og 15/12 1865 som jernhandler (RRP). Desuden gravede han ler til udførsel på den søndste si-de af Onsbæk (RKF 20/6 1851), senere tillige på den nordre side til brug for fajancefabrikan-terne (RKF 16/2 1854). Samtidig passede han sin portemagerivirksomhed, f.eks fik han 3/4 1856 og 29/9 1857 udstedt markedspas til at forhandle sine pottar på markedet i Akirkeby (RPFR og RPDO). Som endnu en bivirksomhed havde han med kommandantens tilladelse ud-salg af mad og brændevin på Galloksen ved de årlige militærøvelser der. 11/10 1870 blev han sammen med andre, der gjorde det samme, indklaget for politiretten af tre af byens re-stauratører for uberettiget næringsdrivelse. Under sagen oplystes det, at han i over 40 år havde holdt markter under militærøvelserne. Sagen afgjordes 18/10 1870 med en bøde på 10

rd. (som dog senere blev eftergivet) og bevirkede, at han 12/8 1872 tillige tog borgerskab som værtshusholder. Hans virksomhed på dette område har utvivlsomt ikke indskrænket sig til militærværelserne, om sommeren var der f.eks. lejlighed til salg af drikkevarer fra en vogn ved de da hyppige »buskegilder«, små festligheder med dans ved en lund i byens omegn, jvf. annoncer i Bornholms Avis. I de senere år drev han ikke mere portemageriet. 16/2 1869 ansøgte han boligkommissionen om tilladelse til at indrette den tidligere værkstedsbygning til beboelse og igen 21/1 1870 om nyindretning af den vestligste del af gadelængden (RBC), disse lejligheder blev udlejet. Ved hans død var der privat skifte mellem hans enke og det eneste overlevende barn, *Otto Ludvig Nestred*, der betales da afgift på en arv på 2000 kr.

Christian Michelsen, født i Åker 14/1 1821, søn af udbygger på 17. vd.gd.'s grund Mads Michelsen og Gjertrud Kirstine Hermansdatter. Borgerskab 19/3 1858. Død 25/9 1903. Gift 7/11 1851 i Rønne med *Signe Cathrine Rønne*, født 27/10 1816, datter af *Hans Madsen Rønne* og Signe Cathrine Jensdatter, død 22/6 1875. Børn: 1) Hans Jacob, født 27/8 1852, død 10/6 1857. Han stod i lære hos *Hans Madsen Rønne* (folketællingen 1840) og arbejdede videre der som svend (folketællingen 1845). Ved skøde af 5/2 1851 købte han de 5 vestlige fag af gl. no. 68 i Østergade, et ladehus uden loft, gulv eller vinduer, hvor han fik indrettet bolig og værksted. Han startede netop i de år, hvor prisstigninger på brændselet bragte vanskelige tider til portemagerne, og tjente de første par år 50-60 rd. pr. brænding, o. 1854 70-80 rd. pr. brænding; men når udgifterne til materialer m.v. blev trukket fra, var hans årlige fortjeneste kun ca. 150 rd. (RBL 16/2 1854). I det vanskelige år 1858 havde han kun haft en brænding (RBL 23/1 1859). I 1860'erne bedredes portemagerens forhold noget, i 1863 havde han haft 5 brændinger, som havde indbragt 400 rd.; men overskudet var kun på 195 rd. (RBL 6/5 1864). Som andre portemagere overtræder han i Bornholms Avis i 1850'erne for at påkalde sig kundernes opmærksomhed, her hører vi om hans varer: »alle slags portetøj« og specielt »gruspotter og pander fra ¼ til 5 porters størrelse« (8/10 1852), »store stegepander og stegefade« (12/12 1856) og »store mælkefade« (12/6 1857). Han drev sit portemageri, indtil han 21/9 1893 solgte huset og i stedet købte matr. no. 508 i Snorregade ved skøde af 16/2 1893. Her levede han sine sidste år som forhenværende portemager (folketællingen 1901). Ved hans død (sk. 26/9 1903) betalte hans arvinger afgift af en arv på 1000 kr.

Jørgen Severin Møller, født 24/5 1822, søn af *Niels Andersen Fyhn Møller* og Anne Marie Jørgensdatter. Borgerskab mangler. Død 10/2 1896. Gift første gang 10/11 1843 med Karen Kirstine Falk, f.o. 1822, datter af Hans Jensen Falk, Ladegaards grund i Klemensker, hun døde 4/4 1890. Børn: 1) Hansine Andrea, født 4/5 1846, 2) *Martin Annias Peter*, født 26/6 1849, 3) *Niels Andersen*, født 10/1 1851, 4) Hans Jensen, født og død 24/4 1853, 5) Anine Marie, født 18/2 1855, 6) Karen Kirstine, født 3/2 1858, død 23/9 1859, 7) Jørgen Severin, født 1/6 1860, død 15/4 1864, tvilling, 8) *Hans Jensen*, født 1/6 1860, tvilling, 9) Peter Hansen, født 6/8 1862, død 26/12 1863, 10) dødfødt søn 23/3 1865, 11) dødfødt datter 28/1 1866. Gift anden gang 30/1 1891 med Marie Bertelsen, født i Vestermarie 10/6 1828, datter af husmand Berret Olsen og Kristine Mogensdatter. Hun døde 6/5 1895. Ingen børn. I de første år efter giftermålet arbejdede han som portemagersvend og daglejer. 22/9 1852 fik han skøde på gl. no. 431m (nuværende matr. no. 663) i Rolighedsgade, hvor han indrettede portemageri. Genem årene udvidede han dette flere gange, 9/1 1856 (til. 23/3 1858) købte han jord til fra naboejendommen og søgte 31/5 1858 om tilladelse til at opføre eet fag hus (RBC), 31/10 1870 fik han tilladelse til at udvide sin værkstedsbygning med eet fag samt at opføre en skorsten og 21/6 1877 til endnu en ombygning af værkstedsbygningen (RBC). På en auktion 6/10 1873 (til. 13/12 1874) købte han yderligere matr. no. 668, der stødte op til ejendommen. 30/6 1891 solgte han matr. no. 663 med værkstedet til sønnen *Hans Jensen Møller*, der yderligere købte matr. no. 668 af ham 8/2 1896. Han startede virksomheden i de vanskelige år i 1850'erne og var da gentagne gange i økonomiske vanskeligheder, men klarede sig igennem.

At han var en mand med initiativ ses af, at han, da afsætningen af potter svigede, 25/8 1853 ansøgte kommunalbestyrelsen om tilladelse til at hakke ler vest for sdr. kirkegård til fremstilling af mursten, som han ville brænde i sin portemagerovn (RBC). Ved den første hustrus død (sk. 7/5 1895) betalte arvingerne afgift af en arv på 1075 kr., ved hans eget skifte 11/2 1896 af 2300 kr.

Ejper Jørgensen Holm, født i Klemensker 12/2 1817, søn af skomager og udbygger på 49. sl.gd.'s grund Jørgen Nicolaj Nielsen og Bodil Kirstine Espersdatter. Gift 2/11 1850 i Svaneke med Ane Kirstine Mark, f.o. 1829. Børn: 1) Jørgen Peter, født i Svaneke 14/10 1851, 2) Andreas Nicolaj, født i Rønne 19/11 1855. Han lærte hos *Mogens Michael Clausen* (folketællingen 1840) og var senere svend hos *Carl Sørensen* (folketællingen 1850). Han tog i 1850 til Svaneke, hvor han etablerede sig i huset no. 11, bestående af 11 fag forhus og 3 fag tværbjærgning, som han fik skøde på 17/1 1851. Han kom i gæld og måtte 10/5 1854 anmode skifteretten om at tage boet under behandling som fallitbo (SSD). Huset og løsret blev solgt på auktion, og han og familien tog til Rønne, hvor han arbejdede som svend i et par år. I 1856 vendte hustruen og børnene tilbage til Svaneke (AL), medens han selv løste vandrebog og forlod Bornholm (RPDO).

Lars Hansen Dam, født i Rønne 2/5 1823, søn af *Lars Hansen Dam* og *Barbara Jensdatter*. Borgerskab 26/6 1854. Død 6/1 1891. Gift første gang 29/8 1850 med *Anne Elisabeth*, født 24/9 1818, død 19/7 1876, datter af *Hans Madsen Rønne* og Signe Cathrine Jensdatter. Børn: 1) *Hans Peter Dam*, født 11/3 1853, 2) Lauritz Christian Dam, født 7/3 1855, 3) Andreas Mathias Dam, født 25/10 1857. Gift anden gang 25/7 1880 med Karen Christine Dreier, f.o. 1836, død 31/7 1886. Ingen børn. Han købte ved skøde af 19/9 1850 svigermoderens ejendom gl. no. 201, 202 og 203 i Damgade og indgik kontrakt med hende om hendes underhold. Han drev portemageriet der til han 15/9 1886 solgte huset til sønnen, bogbinder Andreas Mathias Dam. Den ældste søn blev udlært som portemagersvend hos faderen, men tog derefter på seminariet. Ved skiftet 4/8 1879 efter den første hustru blev der betalt afgift af en arv på 532 kr., ved skiftet 1/1 1886 efter den anden hustru af 3600 kr. og ved skiftet efter ham selv 6/1 1891 af 6000 kr. Sønnedatteren Eva Dam Thomsen skrev børnebøger og har i bogen »Bodil og hendes brødre« skildret bedstefaderens hjem og brugt ham og de to ældste sønner som model for »portemager Beche« og dennes to sønner, medens datteren Bodil er opdigtet.

Andreas Michael Gensemann, født i Rønne 15/3 1827, søn af sadelmager Johan Frederik Gensemann og Kirstine Michaelsdatter. Inter borgerskab. Død 25/7 1891. Gift første gang 3/5 1852 med Karen Kirstine Pedersen, f.o. 1822, død 14/5 1863, datter af Jørgen Pedersen i Hasle og Karen Kirstine Sonne. Børn: 1) Hans Peter, født 2/1 1853, 2) Johan Frederik, født 13/7 1855, 3) Jens Peter, født 24/5 1858, død 13/7 1886, 4) Caroline, født 26/4 1863, tvilling, 5) dødfødt tvilling-til sidstnævnte, der også døde, begravet samtidig. Gift anden gang 1/11 1863 med Johanne Margrethe Hæle, f. i Vestermarie o. 1839, død 2/5 1908, datter af avlsbruger Jens Hansen Hæle og hustru Kirstine Margrethe. Børn: 6) Johannes Andreas, født 22/6 1866, død 13/5 1887, 7) Frederik Christian, født 16/4 1868. Han var i lære først hos *Poul Olsen* (folketællingen 1845), derefter hos *Jens Larsen Dam* (folketællingen 1850). Han købte 23/3 1853 gl. no. 436a, et hus på 3 fag i Byledsgade, som han solgte igen 3/6 1889. I stedet havde han 28/3 1887 købt matr. no. 161aa af markjorderne og der opført en ny bygning; men 21/8 1889 solgte han denne og købte i stedet matr. no. 87g af markjorderne i Lille Madsegade. Han fik aldrig eget portemageri, men arbejdede som svend og i lange perioder som daglejer. Ved skiftet 12/9 1863 efter den første hustru var boet fallit, ved hans eget skifte 26/9 1891 var der et overskud på 650 kr.

Marius August Lindner, født 3/6 1828, søn af organist Johan Caspar Lindner og Marie Margrethe Kofoed. Borgerskab som detailhandler 3/4 1875. Død 23/4 1893. Gift o. 1872 med

men uglaserede underneden, de leveredes bl. a. til børneasylet. Af fajancevarer lavede man gule krus med perlekant foroven og forneden, gelekopper, gule kammerpotter og bækkener og meget andet. Specielt nævnes bruglaserede gravkranse, de var formet som en fiskerand og havde ca. 25 cm. s diameter, de var beregnede til at sætte blomster i på et gravsted. Dørlag og sæt af syltekrukker lavedes i den gule vare, men tepotterne med en næsten sort glasur, og man lavede også de brune peberbøsefigurer. Urtepotter leveredes både glaserede og uglaserede. De uglaserede og koldbemalede sparebøsser i form af grise, katte, ænder, hunde, storke og andet lavedes også, de blev sendt op til malermester Jensen i Nørregade for at blive dekorerede. Efter *Hans Jensens* død i 1914 prøvede enken at drive virksomheden videre med en fajaner *Holm* som bestyrer; men virksomheden blev slået ud under de dårlige tider under første verdenskrig og ophørte.

Johannes Frederik Andreas Ipsen, født i Rønne 12/10 1864, søn af Johanne Margrethe Ipsen, udlagt barnefader bager Frederik Christopher Krüger. Pottemagersvend. Død 23/2 1927. Gift 3/6 1892 med Laura Jensine Munk, født i Rønne 26/9 1867, datter af sømand Niels Ipsen Munk og Juliane Laurentia Andersen. Børn: 1) Petrea Christine Ipsen, født 20/10 1893. Han lærte og arbejdede senere hos *Hans Jensen Møller* (folketællingerne 1880 og 1890) samt på *Martin og Carl Møllers »Rønne Lervarefabrik«* (folketællingen 1906). Han købte matr. no. 639a ved skøde af 28/2 1891, huset blev brugt til beboelse, han blev aldrig selvstændig pottemager.

Liste over læringe og svende,

der ikke kom til at høre til blandt de »bofaste« pottemagere, heri medtaget drenge, der ved konfirmationen tjente hos en pottemager, de var som regel lærerdrenge:

Andersen, Anders, lærling hos Niels Jensen, blev fremskillet for politiretten 8/6 1759, tiltalt for sammen med to andre læringe at have stjålet en båd for at sejle til Pommeren (RPP).

Andersen, Ejner, født 21/6 1893 i Sandvig, søn af stenhugger Nimand Andreas Andersen og Josefine Vilhelmine Gustave Petersen. Han var ved folketællingen i 1911 lærling hos *Hans Jensen Møller*.

Andersen, Jørgen, var ved konfirmationen i 1788 hos *Hans Mogensen*.

Andersen, Ole, var ved konfirmationen i 1793 hos *Hans Thormesen*.

Andersen, Peder, var ved konfirmationen i 1792 hos *Hans Mogensen*.

Dam, Hans Larsen, døbt 14/11 1806, søn af *Lars Hansen Dam*, han arbejdede ved folketællingen i 1834 hos faderen.

Dam, Hans Mogensen, døbt 10/10 1784, begravet 8/3 1807, søn af *Mogens Hansen*. Han arbejdede hos faderen (SPP 4/6 1796).

Dam, Hans Peter, født 11/3 1853, søn af *Lars Hansen Dam*. Han var i lære hos faderen ved folketællingen i 1870. Efter at være blevet udlært tog han lærereksamen og var lærer ved forskellige skoler og højskoler, bl. a. i 1900-1912 ved Neksø Realskole. Han blev kendt for sine digte i bornholmsk dialekt.

Friberg, Lars Larsen, døbt 18/8 1780, søn af murer Lars Larsen Friberg i Rønne og Dorthé Albrechtsdatter. Ifølge skatteraxten arbejdede han hos *Ole Sørensens* fræsepaterede hustru i gl. no. 440 i 1801/05. Derefter på fabrikken i Gudumlund, hvor han er nævnt i 1810 (GDL). Han døde i Gudum 18/12 1812.

Gårdner, Anders Andersen, var ved konfirmationen i 1768 hos *Niels Jensen*.

Gregenien, Poul Eskild, også kaldet *Poul Eskildsen*, døbt 17/3 1780, søn af *Gregers Mortensen*. Optreder flere gange som fadder i Rønne i 1796/99. Han tog med Peter Martensen til fabrikken i Gudumlund i 1801 (GDL).

Hald, Niels Poulsen, lærling hos *Hans Jensen*, blev fremskillet for politiretten 8/6 1759, tiltalt for sammen med to andre læringe at have stjålet en båd for at sejle til Pommeren (RPP). *Hammer, Christian Madsen*, døbt 12/10 1777, søn af *Mads Jacob Nielsen Hammer*. Var ved folketællingen i 1801 i lære hos *Christian Mogensen Dam*. Han var pottemager i Birkerød fra i alt fald 1812, og hans sønner Mads, født 15/6 1816, og Anders Niels, født 10/2 1823, blev begge pottemagere i Birkerød. Han døde i Birkerød 26/3 1853.

Hansen, Jens, søn af Hans Jensen Aaker, indgik 28/9 1776 lærekontrakt med *Hans Andersen Bergstrøm* på 6 år (SPP).

Hansen, Jens, søn af Hans Jensen Rosendahl, indgik 26/4 1781 lærekontrakt med *Hans Andersen Bergstrøm* på 6 år (SPP).

Hansen, Jens Peter, døbt 21/9 1806, søn af *Hans Madsen Rønne*. Ved folketællingen i 1834 arbejdede han hos faderen. Han blev gift 1836 i Rønne med Kirstine Margrethe Herlufsen; men han må have etableret sig udenfor Bornholm.

Holm, Peder Jensen, var ved konfirmationen i 1805 hos *Christian Mogensen Dam*. Han nævnes i 1810 som ansat ved fabrikken i Gudumlund (GDL).

Hübner, Johan Christian, tysk pottemagersvend, som *Johannes Spietz* havde tilkaldt fra Tyskland til at arbejde i hans værksted i 1797/98. Han ansøgte i 1798 kommercekollegiet om lån til hjælp til nedsettelse i Rønne, men fik afslag (Komm. koll. Industri- og fabriksfagets Journal B 1798 no. 498 og 643).

Jacobsen, Jens, søn af Jacob Jensen i Knudsker, var ved konfirmationen i 1812 hos *Jens Nielsen Schou*.

Jensen, Hans Peter, født 12/6 1815, søn af *Peder Jensen*, arbejdede ved folketællingen i 1834 hos faderen.

Jensen, Jens Peter, et i skatteraxterne 1859/65, arbejdede hos *Andreas Hansen Nesvred* som svend.

Jensen, Niels, pottemagerdreng, rejste til København 2/11 1831, 18 år gammel (AL).

Jørgensen, Christian Emil, født 26/4 1888, søn af skomager Hans Mathias Jørgensen og Lavra Petrea Jørgensen. Er anført i folketællingen i 1906 som pottemagerlærling.

Jørgensen, Hans Jørgen, var ved konfirmationen i 1791 hos *Jørgen Hansen Dam*. Begravet 31/1 1795, var fundet død på marken.

Kjæbech, Peter Jensen, født 30/8 1833, søn af *Jens Peter Kjæbech*, var ved folketællingen i 1850 lærling hos *Carl Sørensen*. Han arbejdede senere som fajancesvend og angives i folketællingen i 1870 at være emigreret til Amerika.

Kjæller, Jørgen Hansen, født 25/5 1818, søn af *Hans Mortensen Kjæller*, var ved folketællingen i 1834 lærling hos faderen.

Kjæller, Peder Mortensen var ved konfirmationen i 1800 hos *Ole Sørensen*.

Kofoed, Jacob Peter, født 23/7 1836, søn af urmager Peter Kofoed og Elsebeth Kirstine Dich i Rønne. Han var ved folketællingen i 1855 lærling hos *Lars Hansen Dam*.

Kottwitz, Karl Gottlieb, tysktødt pottemagersvend, født i Spree 27/3 1862. Blev 11/4 1898 viet til Anna Sofie Kjæmpe i Rønne. Hustruen var senere samme år fadder i Rønne.

Marcher, Ludvig Julius, født 30/7 1867 i Åker, søn af skomager Jens Hansen Marcher. Nævnes som pottemagersvend i Rønne ved folketællingen i 1890.

Mortensen, Axel Edvard Alexander Vilhelm, født 6/9 1883, søn af murer i Rønne Carl Frederik Vilhelm Mortensen og Johanne Olsen. Død 21/10 1904.

Morten(sen), Jacob, 22-årig svend hos *Johannes Spiets* ved folketællingen i 1801.

Mortensen, Niels, var ved konfirmationen i 1782 ved *Diderich Mortensen*.

Nielsen, Hans, var ved konfirmationen i 1773 hos *Hans potter*.

KARL HAMMER

Kerögringen 25^I

182 33 Daneröd

3.9.1986.

Boda.

Varmt tack för utdraget ur Din intressanta berättelse om Karl Dam, hans familj och verksamhet! Detta är ju en omfattande och värdfullt arbete, vilket man kan se redan av det utdrag jag har fått ta emot och som jag tadel av med stor glädje och beaktning.

Bland de föremål Du visar i bild finns flera ur det material som jag i olika omgångar har gett till Kalmars läns museum. Jag kryssar för dessa på bilagda samlande lista över nämnda föremål. Väsentligen har jag vid varje inlämningsfälle bifogat en specificerad förteckning med bl.a. uppgift om signatur och fabrikstillhörighet för varje föremål. Men jag tror att det kan vara bra med en samlad uppställning över det hela med en del ytterligare uppgifter. En sådan har jag alltså nu gjort och kommer att sända till museet till tjänst för samlare, som eventuellt hänvänder sig dit och som kanske där kan få studera föremålen närmare tillsammans med denna uppställning.

Bland "mina" föremål finns tyvärr endast alltså 4 st. som härrör från Tillinge I (Se bilagan). Det är mycket övrigt, att man träffar på saker från denna den äldsta fabriken. Den var ju liten och verkade under kort tid, och ju äldre produktion desto mindre finns bevarat. Det som finns är därför många mera udda och påkostade saker. (Förtydlat)

Jag måste nämna, att signaturen "Tillinge" inte är inskription i någon oval, men den är i sig själv bågformad. Även saker från denna fabrik kan vara osignerade men kan ibland identifieras på annat sätt. Sitt nämnda gäller ju även för Boda, t.ex. genom den karaktäristiska gyllenbruna färgtonen.

Med hästlig hälsning

Karl H.

Fajansföremål, inlämnade till Kalmar Löss
Museum under åren 1970-1977.

1. Från Tillinge Fayence & Teracotta fabrik, 1858-1865/68
Signatur: Vanligtast TILLINGE FABRIK eller T.F.

Ja
X Sid. 59, m 4. Ulna, 1 st. i grå lera m. vita pinament, sign. T.F. (Jørgensen)
X Sid. 60 a. Flätat fat, 1 st. m. brun-violett glasyr, sign. T.F.
Spilkum, 1 st. stor, gul, sign. T.F. Utan dekore.
Bunke, 1 st. flatbottnad, gul, osignerad. Utan dekore.

Från Tillinge nya Fabrik, 1865-1925

Signatur: Hela namnet eller TnF, senare Tillinge.

Obs! { Sign. TnF lätt att förväxla med T.F., då n-et i TnF
ofta är svagt eller osynligt. Märks dock på det större
avståndet mellan T och F samt på avseknaden
av punkter.

Föremål med sign. TnF:

X Sid. 58 n. Terriner: 1 st. gul m. vita blomament
X Sid. 60 b (med lock) 1 st. gul m. medaljong av piplera och röd emalj
X Sid. 58 a. b. v. 1 st. gul m. målad "medaljong". i brunt.

Tekanna, 1 st. gul m. vita figurer

Kaffekanna, 1 st. gul m. vita figurer

X Sid. 60 Chokladkanna, 1 st. grå. Locket skadat. Pressad i form.
Funktassiell, 1 st. grå, pressad. Löfform.

Föremål med sign. "Tillinge"
eller signerade.

x (t.v.) ⁵² Tillbringare: 1 st. "målad", utskottsvara. *)
nr 7 väntat

x S. 59 nr 1 ^{1/2} Mjölkkfat: 1 st. större, gult med brun rand + brun bottenplatta. (Heldragon)
Spilkum 2 st. mindre, olika modeller, med bruna prickar +
+ brun bottenplatta.

x Sid. 60 5 Fruktfat: 1 st. pressat m. margeriter, "målat". *)
1 st. flätat, "målat". *)

Puttdingformar: 1 st. oval, starkt skadad
x Sid. 58 5 t.v. 7 1 st. "replad", större, druckklase gul
x S. 59 nr 8 1 st. " " , mindre, " "
1 st. " " , blomkorg m. fågel. "

Spilkum: 1 st. liten, gul med vita blommor

Blomkrukor: 1 st. större m. vita blomornament, gul
1 st. do, mindre
1 st. blomfat till do

Blomvas: 1 st. m. mörkgrön glasyr, sekundär sortering.
Osignerat.

Blomampel: 1 st. i terracotta

Mugg: 1 st. liten, gul, med avslagen fot.

Handkanna: 1 st. "målad". *)

x Sid. 59 nr 2 1/2 Tvättfat: 1 st. mindre, gult

Nattpotta: 1 st. gul

(glasyr/
*) "målad" = brunflammig ("mahagnylik emalj")

x sid 59 m 87 Assiett: Liten, grå. Lövform.

x sid. 59 m. 87 } Gråa.
Sparbössor: 1 st. stunts m. pyttare "målad" = brunflammig
1 st. anka " "
1 st. hund " "
1 st. liggande katt " "
med botten avslagen

Leksaker: 1 st. äggkopp gul
1 st. färgkopp "
1 st. nattpotta "
1 st. skämtgubbe i terracotta
1 st. katt m. boll, bronserad
1 st. tepp }
1 st. höna } "målade" = brunflammiga
1 st. gjur }

Terracotta: 1 st. tändstickställ m. röd rand
4 st. plaketter (Årstiderna)

2. Från Oskarshamns Fayence & Terracotta fabrik, 1863 - 1874.

- sid. 60
1/1 st. flätat fot, ljusgult. Sign. ~~O-F~~ O-F.
2/1 st. ~~do~~ assiett, signerad.
3/1 st. ~~do~~ skål i terracotta m. dubbel flätning. Sign. ~~hela namnet~~.
4/1 st. st. flätad assiett i grå lera, signerad. (Kan vara Birda).
sid. 60. Foto 2 överifrån

OSKARSHAMNS
FABRIK

- 1/ Det botten av de tre ljusa flätade foten
2/ Den vänstra av de vitgula skålen
3/ Skålen längst & höger
4/ Ligger i skålen på fot.

3. Från Boeder Fayence & Terracotta-fabrik. 1874-1932.

- X Sid. 60 m
1. st. flätat fat. Gyllenbrunt. *) Orignerat.
 1. st. de assiett. Sign. B.F.
 1. st. flätat fat med svart glasyr. Sign. B.F.

*) Vid Boda förekom under senare tid inblandning av en i närheten förekommande rödlera i den gulbrännande bornholmsleran, vilket gav skärven en gyllenbrun färgton. Dessa produkter är därför lätta att identifiera som Boda, eftersom sådan inblandning inte förekom vid övriga fabriker (utom möjligen vid Tillinge under de ca två år, 1917-1919, då fabriken var utarrenderad).

När det gäller flätade saker är att märka, att man vid Tillinge nya Fabrik inte tillverkade assietter utan endast de större faten och att dessa hade en glesare flätning med kraftigare strängar än vid de andra fabriker.

Man kan se skillnaden även på foten, som vid Tillinge nya F., åtminstone under senare decennier, var sfärisk () medan den vid övriga fabriker hade rak form ().

När det gäller den brunflamliga glasyr vid Tillinge nya fabrik, tycks den ha införts i slutet av 1880-talet, ungefär samtidigt med att ^{man} övergick till sign. "Tillinge".

Jag har i varje fall aldrig sett något brunflamligt föremål med annan signatur, däremot enstaka helbruna föremål.

1/9 1986. Karl Hammar

Samma gäller den haldragna röntingen i brunt, ofta kombinerad med vitblått brun flätta, i t. ex. mjölkfatens botten. Den ersätter tidigare kelje- eller quarslänliknande dekorer.

KARL HAMMER
Kevingeringen 25^I
182 33 Danderyd

9.9.1986.

Bröder.

Tillslutning till gårdagens telefonsamtal översänder jag härmed kopior av Bodas och Tillinge I:s priskuranter samt ytterligare ett avdrag ur Bernh. Saml., visande bl.a. bilder på sparbössor. Av priskuranter från olika tider kan man utläsa, att fabrikena efterhand har rangerat ut en del modeller och tydligen med åren har måst alltmer koncentrera sig till de mest gångbara artiklarna. Liksom att även ta upp nya sådana.

Sparbössor och
leksaker är
aldrig stämplade

Ett markant exempel på det sistnämnda är just sparbössorna i form av katter, hundar osv., som blev ett riktigt inslag i sortimentet. De togs antagligen upp under 1880-talet, sedan sparbanksrörelsen hade börjat blomstra upp. Tillinge I nämner endast en sparbössa. Likaså Tillinge II i priskistor från 1860- och 1870-talen, och där en drejad sådan. - När det gäller terriner, har jag i år påkat få se två stycken från Oshorskaun, den ena utdiles lik den längst t. h. på sid. 58 i Din skrift.

Den andra, som jag förvärvade, har endast en vit rosbukett på varandra sidan samt tre små vita blomknippen på locket.

Typiskt för båda är, att de hade en liten vit blomma prang på lock-knoppen, något som jag aldrig sett på en Tillingeterrin. Sådana, alltså från Tillinge II, har jag sett rätt många. Den vanligaste typen är med blommor som på sid. 58, nere t. v., i Din skrift. - Om man ställde en antal terriner från en och samma fabrik och med samma ornament i rad bredvid varandra, skulle de ändå kunna se rätt olika ut, förmodligen beroende på att olika utövare fick den lilla olika ifråga om bukettens form, fotens höjd och detaljutförande, lockets större eller mindre

toppiighet, lock-knoppens form m.m. Samtliga skulle ändå ha vissa gemensamma detaljer, som skilde dem från andra fabrikers motsvarigheter.

På sid. 63 visar Du bl.a. en karaff. Sådana gjordes redan de första decennierna vid alla fabrikena, men då i terracotta, så att godset var vattengenomsläppligt.

Genom avdunstning, som då uppstod från kärlets utsida, skulle innehållet hållas svalt. Denna funktion har med tiden blivit inaktuell, vilket framgår av att Din karaff är glaserad.

Genom Ditt bildmaterial har jag lätt mig mer om Bodas tillverkningar än under alla år tidigare.

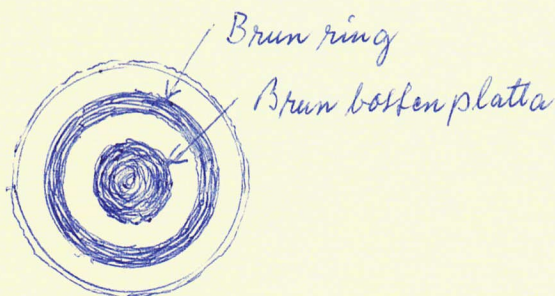
Troligen har jag missat mer än ett tillfälle till inköp.

— En gång! Tack för utskaget ur Din skrift.

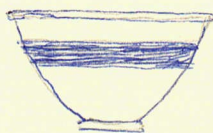
Jag önskar, att mina uppgifter inte hade vällat Dig problem och besvär.

Utgäddig hälsning!

Karl tt.

} På insidan av mjölkfat
från Tillinge efter 1890.
(eller något före.)

Spillkumar hade, när de var
dekorerade, ett brunt band
runt om på utsidan. (De minsta
dock i stället vitt blomdecor.)

Tillinge Nya fabrikUrsprungskapital 11.509 Kr.

Grundad 1865

Delägare: H.L. Hamner 1/4-del

4) Ida Jørgensen 1/6-del

2) Peter Korfod
Hamburg 1/6-del3) P.G. A. Korfod 1/6-del
(direktör)1) Emanuel Ohlsson 1/6-del } övertogs av Carl G. Johansson.
(handlande) Kalmar4) P. Ohlsson 1/12-del
på Timmerboden

- 1) Andelen övertogs av Hamner på 1870-talet
- 2) " " " " 1880
- 3) " " " " 1892
- 4) " " " " 1905

Stämpelar: Ålsholms fabr.

T.F. eller hela namnet 1858-66

Tillinge Nya

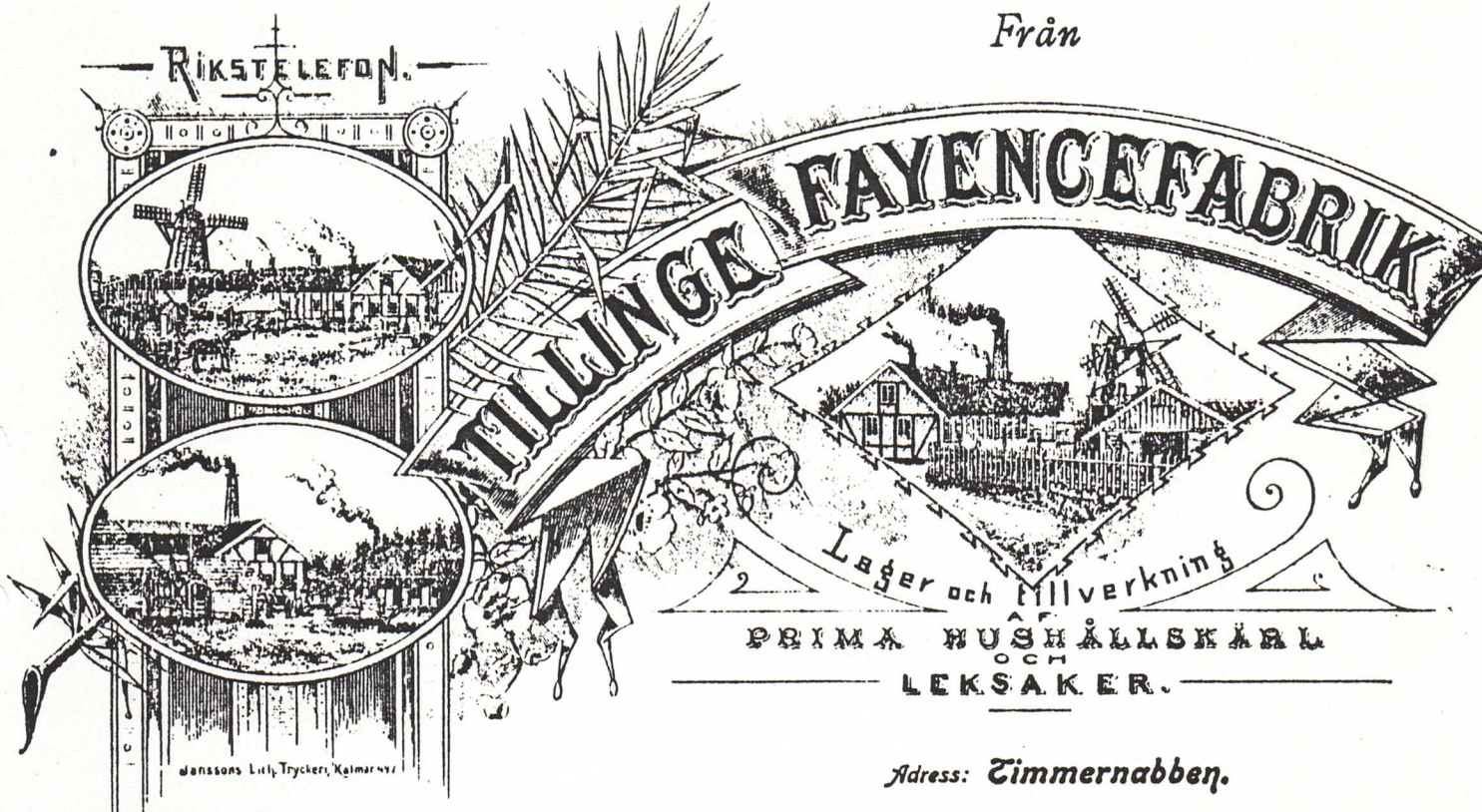
{	TnF	"	"	"	1866 - ca 1885
	Tillinge				ca 1885 - 1925
	Tillinge				ca 1905 - 1925

Utbbyggnad 1872-75 för kr. ~~7.630.~~ - ca 9.000. - :
~~ca 100.~~

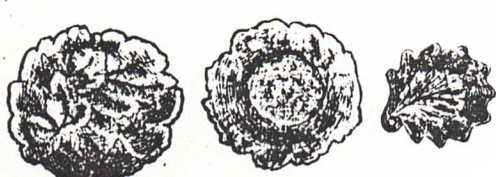
Utbildning av verkstaden
 Nybyggnad av packbod och smedje
 " " stora klämkällaren
 Förbättringar i kvarnen
 Borst-kalles hus

PRISKURANT

Från

Adress: *Zimmernabben.*

	Kr.	öre		Kr.	öre
			Inv. mått: N:r 1 höjd 12 bredd 16 cm. " 2 " 10,5 " 14 " " 3 " 9 " 11,5 " " 4 " 7,5 " 9,5 "		
 Ampel, terra kotta	1	75	 Blomkruka, N:r 1	1	10
D:o majolika, (grön eller röd)	3	85	" " 2	—	85
			" " 3	—	65
 Asjätt, N:r 1 målad	1	10	" " 4	—	40
" " 2 "	—	75	" N:r 1 oglaserad med röda ränder ...	1	20
" " 3 "	—	40	" " 2 " " "	1	—
" " 4 "	—	30	" " 3 " " "	—	70
			" " 4 " " "	—	45
			" " 1 " utan " "	1	—
			" " 2 " " "	—	75
			" " 3 " " "	—	45
			" " 4 " " "	—	25
			 Blombägare, N:r 1	—	65
			" " 2	—	40
			" " 1 (majol. grön eller röd)	1	30
			" " 2 "	1	10

Alla kärl, där ej "målad" står utsatt, äro gula.

Inv. mått:

N:r 1	höjd	12	bredd	16,5	cm.
" 2	"	11,2	"	14	"
" 3	"	9,5	"	12,5	"
" 4	"	8	"	10,5	"

Blomkruka, N:r 1 med orn. och målning...

" 2	"	"	"	...
" 3	"	"	"	...
" 4	"	"	"	...
" 1	"	gul	"	...
" 2	"	"	"	...
" 3	"	"	"	...
" 4	"	"	"	...

Grön, majolika N:r 1

" 2	"	"	"	...
" 3	"	"	"	...
" 4	"	"	"	...

Alla sorters blomkrukor säljas helst
i hel sats (= ett st. af hvarje nummer.)
Då endast de större numren önskas höjes
bruttopiset med 5 öre pr st.

Bunke, N:r 1 3 liter

" 2 2,3	"	"	"	...
" 3 1,3	"	"	"	...
" 4 0,9	"	"	"	...

Cigarrlägg, N:r 1 målad

" 2	"	"	"	...
" Fisk	"	"	"	...

Kr. öre

1 30

1 10

— 85

— 65

1 20

1 —

— 75

— 55

3 30

2 30

1 75

1 30

2 40

1 70

1 70

— 65

— 65

— 25

— 55

Mjölkat, N:r 1 3 liter

" 2 2,3	"	"	"	...
" 3 1,3	"	"	"	...
" 4 0,9	"	"	"	...

Fruktfat, N:r 1 målad

" 2 "

Kr. öre

2 45

1 50

1 90

— 55

1 10

— 85

1 60

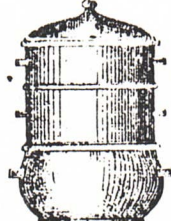
1 25

1 45

2 50

Kaffekanna, målad

		Kr.	öre			Kr.	öre
							
Tekanna, N:r 1 målad		2	40	Korg, flätad af brun lera		2	75
" " 2 "		1	65	" " " gul "		2	75
" " 3 "		1	30				
							
Kaffekopp, med fat, pr duss.		4	50	Kruka, med lock, N:r 1 5 liter		3	85
" " (med ornam.) "		5	40	" " " " 2 4 "		4	90
" " N:r 1 för barn "		3	70	" " " " 3 2,5 "		2	70
" " " 2 " "		3	80	" " " " 4 1,3 "		1	70
							
Karott, N:r 1 1,5 liter		1	20	Mathämtare,	4	—	—
" " 2 0,8 "		—	75				
" " 3 0,7 "		—	65				
" " 4 0,4 "		—	45				
" " 5 0,2 "		—	35				
" " 1 målad		1	45				
" " 2 "		1	—				
" " 3 "		—	85				
" " 4 "		—	55				
" " 5 "		—	40				
" " 1 gul rund		1	20				
" " 2 " "		—	75				
" " 3 " "		—	55				
" " 4 " "		—	40				
" " 5 " "		—	35				

		Kr.	öre
Mugg, Nr 1	1,5 liter	—	75
" " 2	1,1 "	—	65
" " 3	0,8 "	—	55
" " 4	0,4 "	—	25
" " 1 med ornament	1,5 "	—	85
" " 2 " "	1,1 "	—	75
" " 3 " "	0,8 "	—	60
" " 1 med orn. och måln.	1,5 "	1	—
" " 2 " " " "	1,1 "	—	85
" " 3 " " " "	0,8 "	—	65
" " 4 " " " "	0,4 "	—	33

Nattkärl, Nr 1	1	55
" " 2	1	10
" " 3	—	75

Puddingsform, Nr 1	2 liter	2	40
" " 2	1,2 "	1	75
" " 3	0,7 "	1	10
" " 4	0,3 "	—	65
Geléköpp, Nr 1		—	30
" " 2		—	25

Saltkar,	—	26
Senapskar, med lock,	—	44

Smörask, Nr 1 med lock,	—	57
" " 2 " "	—	35
" " 1 " " med rand	—	65
" " 2 " " " "	—	44

Smörask, pressad,	1	50
Sockerskål, "	—	33

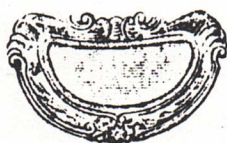

Spilkum, Nr 1	2,5 liter	1	55
" " 2	2 "	1	20
" " 3	1,5 "	—	85
" " 4	1 "	—	55
" " 5	0,8 "	—	40
" " 6	0,5 "	—	28
" " 7	0,3 "	—	20
" " 1	2,5 "	2	20
" " 2	2 "	1	75
" " 3	1,5 "	1	30
" " 4	1 "	—	85
" " 5	0,8 "	—	65
" " 6	0,5 "	—	44
" " 7	0,3 "	—	33

med hvita
eller röda
blommor

Spilkum, med rand N:r 1 2,5 liter	1	65
" " " " 2 2 "	1	30
" " " " 3 1,5 "	1	—
" " " " 4 1 "	—	60
" " " " 5 0,8 "	—	44
" " " " 6 0,5 "	—	33
" " " " 7 0,3 "	—	22

Spottlåda, målad	1	20
------------------------	---	----

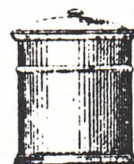
Syltburk, N:r 1 4,3 liter	1	55
" " 2 2,5 "	1	10
" " 3 1,5 "	—	75
" " 4 0,8 "	—	44
" " 5 0,3 "	—	22

Tillbringare, drejad, målad	1	75
" formad "	2	50

Terrin, med lock, gul, N:r 1 5 liter	3	85
" " " " " 2 3,5 "	3	40
" " " " " 3 2,5 "	3	—
" " " målad " 1 5 "	4	60
" " " " " 2 3,5 "	4	—
" " " " " 3 2,5 "	3	50

Tobaksask, målad	1	75
------------------------	---	----

Sparbössor.

Målade.

Anka, — 65

Elefant, — 85

Gubbe, — 65

Hund, — 65

Katt, — 55

Stork, — 65

Struts, — 65

Äpple, rödt — 55

Päron, gult & rödt — 55

Dufva, — 85

Höna, — 85

Gris, (gul terrakotta) 1 20

Leksaker.

Kaffekanna, — 55

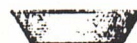

Terrin, — 44

Djur: Hund, Häst, Ko, Tupp, Anka, Får ... — 20

D:o: Hund, Gris — 30

D:o: Tjur, Häst — 40

Handfat, Bunke pr duss. 2 20

Mugg, Potta, Snipa, pr duss. 2 20

Kruka, Ämbar, pr duss. 2 20

Äggkopp, pr duss. 2 20

Sockerskål, pr duss. 2 60

	Kr.	öre		Kr.	öre
Terrakotta.					
Medaljong: (Väggprydnad, pr styck)	2	20			
D:o pr sats (= 4 st.) röd	7	50			
Dekorationsfat:					
(gul terrakotta) 12 cm. diameter	—	30			
" " 13 " "	—	34			
" " 15 " "	—	50			
" " 18 " "	—	75			
" " 19 " "	—	80			
" " 20 " "	—	95			
Katt: (grå terrakotta)	—	40			
Korg "	—	55			
Redägg (balägg hvita)	—	20			
Gubbe (skämtartikel)	—	25			

Dessutom tillverkas:

Blomkrukor, Vaser, Urnor m. m. i majolika och målad terrakotta samt
Byster, Statyetter, Plaketter m. m. i gips, hvarå prisuppgifter och
afbildningar sändas på begäran.

Emballage debiteras till själfkostnadspris.

KARL HAMMER
Kvingseringen 25 I
182 33 Danderyd

17. 9. 1986.

Broder.

Refererande till dagens telefonanbete, är jag glad
att Din hälsa är tillfredsställande.

Sedan sist har jag på Kungl. Bibl. försökt få fram
priskuranter från Boda och Oskarshamn, men man har tyvärr
inte funnit några sådana exemplar; fast det rimligtvis måste
ha funnits sådana på 1860- och 1870-talen. Till komplettering
av förut översänt material bifogar jag dock här Tillinge II:s
första priskurant, tryckt 1867. Den är ju nerbantad ifråga
om antalet varianter av de olika artiklarna och visar även
ett eller annat snitt, t. ex. smädjur bland lekskurna.

Det nya man mest lägger märke till är emallerkid uppgifterna
om målning på godsol, en sak som inte är omnämnd i prisdlistan
från 1859. Uttrycken "Gul glasur", "Grå glasur", "Brun glasur"
är egentligen, då det i de fallen inte var glasuren utan själva
lseren som var genomfärgad och framstod som grå eller brun
under den klara glasuren. Användningen av grå och brun lera
utbyttes vid Tillinge fram emot 1870-talet till större delen
mot bestrukning här och var på ytan av en del sköjbrända gula
produkter (fruklassietter, the- och kaffekannor m. fl.) med
brunsten, som vid glattbränningen flöt ut i glasuren och
ärladkom den karakteristiska brunflamningheten. Åtgärden
avsåg nog att spara arbete och kostnader. Metoden användes
shivelaktigt även vid Boda men på ett litet annorlunda
sätt, så att man fick en mera jämnt mörkbrun färg över
hela ytan, dock även här med skiftningar. Att dessa framträdde

mindre kanske delvis beror på att man vid ifrågasättande
tidpunkt redan börjat använda en mörkare kerbländning.
— Det har ju sagts, att man vid Tillinge ären använde
järnrost för infärgningen. Man får väl anta, att detta är
riktigt, men min far nämnde aldrig om något annat än
brunsten i sammanhanget. Sådan fanns invid ett lertag
vid Rönne och bröts för användning som färgämne i
kergetskärlverken.

På bifogade prislista finns en rubrik "Finare målning
eller figurmålning". Därmed åsyftas tydligen sådan
målning, som finns på en av terrinerna. Jag har
därutöver endast sett den på en gul tekanna. Dessa
dekortypen blev dock inte långlivad. Redan på en prislista
från 1840-talet saknas den. "Målning" i öfrigt, avser
randmålning med svamp i brun och grönt på mjölkfat
och spilkumrar, och senare den tuldragna randmålningen
och "flam"-målningen. — — —

Utöver prislistan bifogar jag ett avdrag av Sidl.
50-51 i Bornh. Saml., gällande bla. brunsten, samt
en sida ur min korrespondens med fru Tørnhave,
där hon bl. a. nämmer om Carl Dams köp 1858
och förtäljning 1865 av ett hus i Rönne.

— Vade Bodafabriken ett eget lertag på
gårdens ägor?

Ujvällig hälsning

Karl H.

1859, oprettede da heller ikke straks en fabrik, men indrettede et lille eksperimentallværksted i forældrenes hjem i Østergade, og det var først to år efter, da krisen var overstået, at han købte ejendommen i Krystalgade, hvor hans fabrik blev indrettet.

Flere af fabrikerne klarede sig gennem kriseårene ved at oprette udsalg af porcelæn og fajance. Brødrene *Spietz* havde siden 1842 haft udsalg af deres produkter i *Christian Ludvig Spietz's* købmandsforretning i Krystalgade og drev iøvrigt købmandshandel i ret stor stil. I årene 1855-56 fik *Herman Wolffsen*, *J. J. Bjerregaard* og *J. N. Holm* alle porcelæns- og fajanceudsalg, som de bibeholdt som del af virksomheden, her solgte de foruden egne produkter importerede varer som engelsk og fransk porcelæn, engelsk fajance og dansk porcelæn.

Periodens varer

Ifølge en udtalelse fra amtmændene i 1847¹⁵ lavedes der da udelukkende gul fajance på de store fabrikker, bortset fra brødrene *Spietz*, der også lavede sort fajance, et af faderens produkter. Indtil midt i 1840'erne lavede de også »hvid« fajance, der sikkert har været en videreførelse af faderens stengods.¹⁶

Af *Adolph Curdts* ansøgning om understøttelse fra 1847¹⁷ fremgår imidlertid, at brødrene *Spietz* da også havde taget brun fajance op, det var samme vare som den gule, blot med et mørkebrunt farvestof tilsat glasuren. Inden længe lavede alle de øvrige fabrikker også brun fajance, og det var især »bordtøj« såsom reliefkander, reliefallerkener, peberbøsefigurer, te-potter og kaffe- og flødekander, der fik den brune glasur.

Terrakottaen kom som nævnt til Rønne med *Frédéric M. Sonne* og *Christoph Reinlender*, også deres fabrikation smittede af på de øvrige fabrikker, i *Adolph Curdts* udsalgsannonce i 1855 nævnes således både gul og brun fajance, terrakotta og lakerede genstande. De sidste var terrakottavarer, der var blevet dækket med en bemaling, ofte for at skjule fejl i form af pletter eller skjolder i godset. Koldbemalet terrakotta skulle senere komme til at spille en stor rolle på de bornholmske fabrikker.

Endnu en fornyelse var brugen af den grønne glasur, der synes indført af *Herman Wolffsen*. Ifølge *Hans Hjørth*¹⁸ lavede han allerede i 1850'erne »majolika«. Dette er ikke identisk med majolika i nutidig forstand, hvor vi ved betegnelsen forstår en vare med en hvid tinholdig glasur, hvorpå der er anbragt en broget dekoration i farvede glasurer. Ordet er brugt på samme måde, som f.eks. Wedgwood brugte det, så det kunne dække over varer

Fig. 2. »Bordtøj« i grå fajance, peberbøsefiguren dog med brun glasur. De to runde faderer stempet SØHOLM, tekanden med tilhørende sukkerskål bærer Sommers stempel, de øvrige genstande ustemplede. Chokoladekandens højde 21 cm, lågopsatsens 26 cm. Bornholms Museum.

som en reliefallerkener med grøn glasur, og der kendes da også en del grøn-glaserede reliefallerkener o.l. stempet »Søholm«. Den bornholmske »majolika«, der fik en ny udvikling i 1890'erne med indførelsen af løbeglasurerne, var i virkeligheden blot en variant af den sædvanlige bornholmske »fajance« med brug af farvede glasurer. I lighed med, hvad Ann-Charlotte og Torsten Weimarck har gjort det for Höganasproduktens vedkommende,¹⁹ kan vi kalde den bornholmske »majolika« for »blymajolika«.

Fornylelsen omfattede imidlertid ikke blot tilsætning af farvestoffer til glasurerne, men også en ændring af selve lerets farve ved at tilsætte det knust brunjernsten. Man kaldte lerblandingen for »gråt ler«, og varen, der dækket med den klare blyglasur fremstod med en lys gråbrun farve, for »grå« fajance. Den omtales første gang ved Industriudstillingen i København i 1852, hvor brødrene *Sonne* ifølge kataloget udstillede både gul, lyse- og mørkebrun samt grå fajance.²⁰

Dette var den første industriudstilling, hvor der fremvistes varer fra andre bornholmske fabrikker end brødrene *Spietz*, der også deltog, ligesom *Adolph Curdts*, *H. F. Frederiksen* og *N. Th. Sommer*. Endvidere viste pottemager Jens Larsen Dam pottemagerarbejder. De grå varer kom til at spille

12.1.1987.

Brader.

Äärmst de önskade sidorna 51-66 av ditt arbete om Carl Dam och hans släkt. Ditt mål har varit på en anhörig i Uppsala har velat läsa skriften och har haft den till läms, och det har tagit sin tid att få hit den.

Under hösten har jag tagit foto av ett antal fajansföremål, dels här hos mig i Danderyd, dels i mitt gamla frälsningshem i T-nabben, ut bifogar här ett antal. De visar bl.a. prov på dels den helblåa, bruna randmålningen vid Tillinge II, dels brun-flam-målningen. Den sistnämnda kunde utföra mycket varierande (även på olika ex. av samma modell) från nästan helbrunt med rött svaga skiftningar till nästan helt guldgula föremål med brunt islag endast i fördjupningar och hörn, samt alla schatteringar däremellan.

2,
Två av de fotograferade föremålen härör från Tillinge I, de enda dylika som finns i mitt frälsningshem (= min fars frälsningshem), där det f. ö. är lika kunnigt med TrF-stämplat sakor. De båda föremålen är: dels en liten skål i gel teracotta med märken efter en avslagen grepp, stämplat TILLINGE FABRIK, dels ett pennfat i brun lera stämplat T.F. Då färd har en del nagg i kanten, kan man se den homogent brunfärgade skärven. I detta fall har möjligen även glasren färgats brun, det är svårt att avgöra. På alla andra föremål av brun eller grå lera från dessa fabriker, som jag har sett, har glasren varit ofärgad. — De fyra sakor från Tillinge I, som jag själv har lyckats köpa in, har jag ju lämnat till Kalmar-museet i den (konstigt alltför snäva) tron, att de där skulle bli säkrare bvarade för framtiden än i privata händer.

Jag har även låtit fotografera exempel på samtliga kända stämplat från de fyra fabrikena och bifogar kopior av dessa, då det är omöjligt att enbart genom beskrivning i ord ge en föreställning om hur de ser ut i praktiken. Tillinge I:s signatur är så prägnant utarbetad i en klar antikerastil och så djupt intryckt i godset, att man kan undra, om fabriken har använt en mottallstämpel. Det gäller också O-hamnsfabrikens stora stämpel. Annars använde man hemmagjorda stämplat

2.
av (obränt, tior jag) lera, som gav ett grundare och ofta
svagt och ofullständigt avtryck, där exempelvis "n" i "TnF"
inte alltid har gått fram. De kunde också variera en smula
i storlek och bredd. - Av TnF-stämpeln har jag gjort avtryck
i modellera på fyra olika föremål och bifogar en omgång
sådana avtryck (negativ), som kan ge en ytterligare förståelse
om hur denna stämpel kan se ut.

Det finns, som jag redan har framhållit, även andra känne-
tecken än stämpeln, som kan hjälpa till vid identifiering,
bl.a. profilen på hänklar till terriner, krukor, muggar och
krus. Detta framgår ^{av} fotomaterialet.

Som jag nämnde vid vårt senaste tel. samtal, har jag i
Tillinge II:s journal för 1867 funnit två poster med texten
"Carl Dam, Tillinge fab." och motkontot "Lager", näml. 7/9
Kr. 44:76 och 4/10 Kr. 38:71. 15/11 Rensa: Kr. 83:47.

Det måste röra sig om Lajansgods, kanske obränt rådgods,
som inte skulle ha sålts till ^{främport} C. Hamn utan överläts för
färdigställande på den nya fabriken. Även också har man
väl beställt dessa poster hos den gamla.

Vänlig hälsning!

Karl H.

Linköping den 16 jan. 1987.

Broder Karl

Det var tur för mig, att jag fick kontakt med Dig. Vad skulle det eljest ha blivit av min framställning om tillverkningen i de äldre fabrikererna för fajanstillverkning. När jag började mitt arbete med en berättelse om Carl Dam m.m. var min avsikt att skriva endast för mina barn och barnbarn och endast om sådant som jag kände väl till från min barndom och ungdom eller genom arkivforskning, något som jag tränat på förr. När det mesta var klart i stora drag tyckte jag emellertid, att framställningen av vad man sysslat med vid fabriken i Boda borde kompletteras med bilder av vad man tillverkat. Och det kunde jag klara, om jag inte gick in på tekniska finesser, som jag inte tänkt på att sätta mig in i medan fabrikationen i Boda alltjämt pågick. I den delen fick jag emellertid hjälp av en bok jag fann på Stifts- och landsbiblioteket i Linköping, nämligen Ann-Charlotte Weimarks bok "Lergodset från Rönne" Hon talar även om fabriker i Timmernabben och Boda och nämner även en del om Carl Dam.

Mina svårigheter började, när jag sedan ansåg mig böra ge exemplar av min berättelse till Kalmar läns museum, Oskarshamns kommun och Ålems hembygdsförening och därför tyckte jag måste ta med fotom av äldre tiders tillverkning. Utan den hjälp jag i den delen fått av Dig skulle min berättelse ha blivit både ofullständig och delvis felaktig. Jag är mycket tacksam för vad Du hjälpt mig med. Allt det material Du ställt till mitt förfogande ~~skulle~~ har jag inte kunnat utnyttja genom att återge innehållet i min berättelse. Det skulle ha fört för långt med hänsyn till syftet med berättelsen. Men det har bidragit till att det jag skrivit blivit bättre och mera rätt än om jag inte haft det. Jag måste nu försöka avsluta arbetet snart nog. Därför ber jag Dig nu endast om att kontrollera, om de två pjäser från fabriken i Oskarshamn, som Du ser på det här medsända fotot, skall anses vara gjorda i "grå glasyr" eller "brun glasyr" för att nu använda de beteckningar, som begagnats i den priskurant från fabriken Tillinge I, som Du haft vänligheten sända mig en kopia utav.

Med hjärtlig hälsning

M. A.

KARL HAMMER
Kevingeringen 25^I
18233 Danderyd

19.1.1987.

Bror!.

Udjäntligt tack för Ditt brev av 16 ds.

Det var mycket intressant att få se detta foto, x)
i synnerhet som modellerna sannolikt är identiska
med sådant som tillverkades vid Tillinge I. De båda
föremålen är gjorda i s.k. grå lera och överdragna
med vanlig, ofärgad blyglasur, dvs. det förfarande
som i exemplars Bodes priscurant går under rubriken
"Grå glasur". Detta gods kan variera i färg från ljusgrått
till gråbrunt. - Det gods, som rubriceras "Brun glasur",
hade en helt annorlunda yta och var mörkt rödbrunt
till färgen. Det har man tydligen slutat att tillverka i ett
tidigt skede. Det finns inte med i Bodes och Tillinge II:s
prislistor.

När det gäller den flätade Boda-assiett, som finns med
på ett av mina foton, har jag helt summariskt betecknat den
som "brunglaserad". Exakt uttryckt skulle det ha betytt:
Efter första bräningen bröcker man med en uppslemning med
brunt färgämne, exempelvis pulveriserad brunsten eller järnoxid,
som efter vanlig glasering och en andra bräning framträder
genom den klara glasynen. Här är det alltså fråga om ett
helt annat förfarande än det som avses i priscuranternas
uttryck "Brun glasur" och "grå glasur", där själva godset
(skåven) var genomfärgat.

Udjäntlig hälsning!

Karl H.

x) Soppterrin o beffe-
kanna fr. Ostermans
fabrik, gråbruna.

Linköping den 10 mars 1987

Kamrer Karl Hammer
Kevingeringen 25, 1 tr
182 33 DANDERYD

Broder Karl

Nu som först är jag klar med de ändringar, som blev nödvändiga i min berättelse om Carl Dam, hans släkt och hans fajanstillverkning. Dina värdefulla påpekanden i olika avseenden och utredning från Kalmar läns museum har legat till grund för ändringarna. Utan Ditt stora kunnande om de äldsta fabrikernas produkter och i tillämpade tekniker hade min framställning blivit både ofullständig och delvis felaktig. Det är klart, att man aldrig känner sig säker på, att allt blivit rätt. Men jag tror, att min berättelse nu är så tillförlitlig och innehållsrik, att den kan bli till glädje inte bara för mina barn och barnbarn utan också i litet vidare kretsar. Men som sagt, Du har stor andel i att det resultatet har uppnåtts. Tack än en gång för det.

Som jag väl förut berättat för Dig har jag också fått stor hjälp av en direktör Olle Landemark, en sonson till den gamle verkmästaren och slutligen fabrikschefen Anton Olsson vid fajansfabriken i Boda. Olle Landemark har gjort all kopiering åt mig på en fin kopieringsapparat i ett företag i Linköping, där han förut varit chef. Han är nu pensionerad. Genom denna hjälp har jag kunnat få betydligt flera kopior än vad jag eljest kunnat kosta på mig. Kopieringen har inte kostat mig mera än papperet, som jag släppt till för att få god papperskvalitet. Men jag har naturligtvis också måst anpassa mig till det tidsschema, som passade Olle. Därigenom har det dröjt litet längre tid, innan jag kunnat återställa kap. 5 till Dig i den nya versionen.

Med hjärtlig hälsning. Jag hoppas vi skall få tillfälle träffas någon gång, kanske i Timmernabben.

Vännen

KARL HAMMER
Kevingeringen 25 I
182 33 Danderyd

18/3 1987.

Bröder.

Ujäsntligt tack för de kompletterande sidorna av
Din skrift!

Det är mycket värdefullt och viktigt, att denna
komma att finnas hos länsmuseet m. fl. offentliga
instanser, bl. a. som en motvikt mot den mycket
felaktiga och ofta vinklade historiskskrivning kring
de gamla fabriekerna, som av och till har publicerats
i bl. a. en del lokal dagspress under loppet av de
senast femtio åren.

En särskilt intresse för mig är Din väldokumen-
terade skildring rörande släkten Deem och om
utvecklingen i Österströmmen och Boda, inklusive det
bildmaterial från dessa fabriekers tillverkning, bl. a.
Bodas variant av s. k. majolika, som ingår i verkst.

Jag kan nämna, att jag nyligen i en antikaffär
har sett en svartglaserad sådan korg, som Du visar
på sid. 64, tyvärr osignerad. Man trodde i affären,
att den var av engelskt ursprung, men jag är fämligen
övertygad om, att det var en Boda-sak. Vanliga flätade
fat och assietter från Boda ser jag då och då, i
allmänhet osignerade, men jag känner igen dem på
bl. a. den gulbruna färgen och den låga flätningen
med tunna strängen.

Ujäsntlig hälsning!

Karl H.

KARL HAMMER
Kevingoringen 25^I
182 33 Danderyd

22/9 1987.

Broder.

I anslutning till vårt telefonsamtal häromdagen
sänder jag härmed fotoardrag på de två terrinor, som jag
då nämnde om. - Den formpressade terrinen visas i färg
på sid. 80 i en bok, "Krukor och fat", av Gunnar Lindqvist,
förlut chef för museet i Jönköping, nu i Linköping. Den
uppges vara signerad och skall ursprungligen ha inköpts
i "våra" trakter. Ingen av Tillingefabrikerna nämner
något om en formpressad terrin, vilket däremot Boda gör
i sin priskurant. Någon sådan från O-hamn har vi ju
inte, men det är inte sannolikt att vare sig Tillinge-
fabrikerna eller O-hamn skulle ha lämnat en sådan signerad.

Den andra Terrinen överensstämmer med sådana från
O-hamn, vilket tillsammans med "fynd" platsens geografiska
läge tyder på Boda-tillverkning. - Tillinge I använde en
annan typ av sidornament på kuppen och hade sex eller någon
gång fem ornament på locket. Den stora blankuktionen hade alla.

Beträffande bildmaterial till min eventuella skrift tycks
jag få lov att övergå till diapositiv, när det gäller färgfoto,
och ersätta en del med svartvitt, varför jag kanske får
nöja mig med att visa sådant, som jag har disponibelt
för fotografering. Det vore emellertid önskvärt med en bild
av Bodafabriken, och jag vill därför fråga ^{om Du kan} att ~~att~~ ^{att} anskaffa
ett sådant, i färg eller ännu hellre i svartvitt, på
min brevkortad?

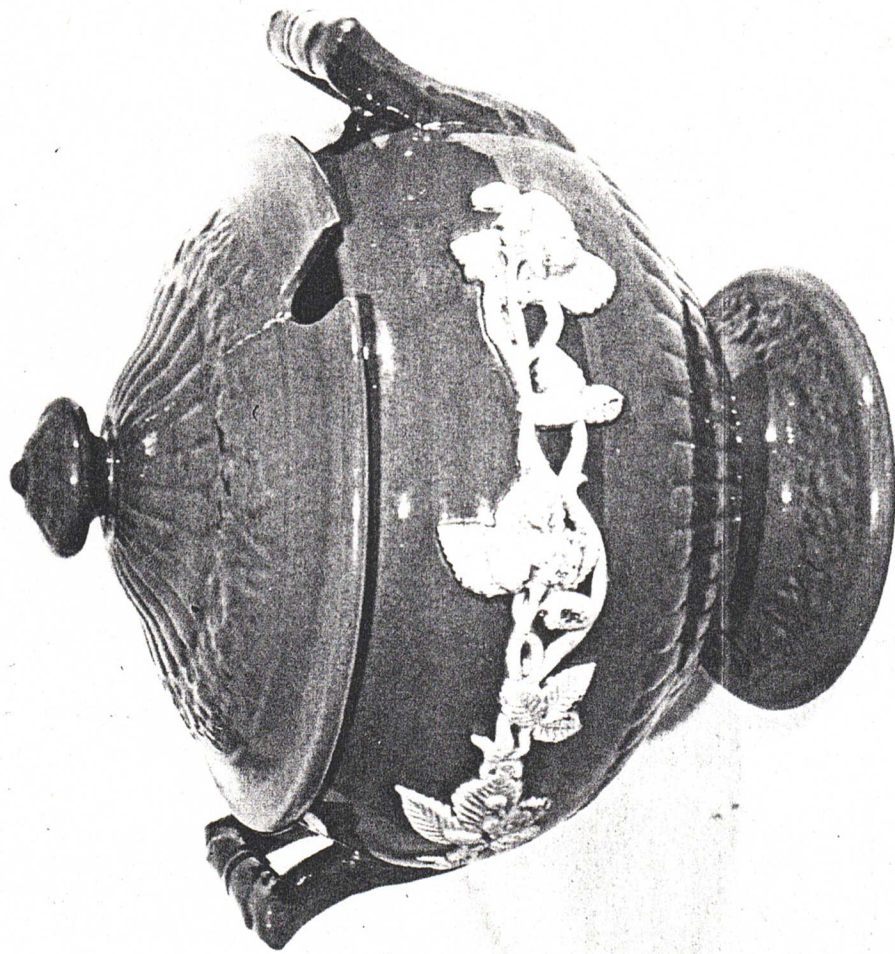
Ujäsllig hälsning
Karl H.

Det mönster, som skulpter på locket, är inget ornament utan en reflex

makarna gör. Under 1600-talet förekom verkning men då i former, som är mycket vanliga lergökarna (jämför s 120).

Sparbössor tillverkas också i form av en sed, som var vanlig i hela Europa. Om pringans form får den ännu ett symbolvärde i en sluten form med en avslutande runda men förekommer också i många varianter. En sådan sparbössa hittades vid grävning i Ystad och innehöll 294 danska silvermynt. Men den till 1500-talet första fjärdedel. Men

långa lergodsfabrikerna servisgods det gällande i kunde också bit-hålla ycket länge även sedan

de blivit omoderna. Soppterrinen med sina vita reliefer mot det blyglaserade gula lergodset tillhör Tillings tillverkning från 1860-ta-

↑ Snarare bodat tillverkning

let men gjordes ännu omkring 1900. Tillhör Jönköpings läns museum.

ger en mörkbrun färg och en snipar på såväl lysskål som droppskål. Från Åsenhöga, Småland. Tillhör Jönköpings läns museum.

porslinsalliansaldern skulle man kunna 1600-talet var produktionen i hög grad i kundrets från samhällets mer välbärga under 1700-talet sker en förskjutning i

Övermålad terrin, fotograferad i Kärne i juli -87, har samma typ av hönslar och ornament som terrinen från Ö. hönser och samma antal ornament på locket, 3 st. (Det fjärde ersattes av uttag för skivan.)

Broder Karl.

Hannu

Varmt tack för Ditt brev medbilder av två terriner, som Du bedömer vara tillverkade i Boda. Dekoren på den formpressade förefaller mig välbekant. Jag skall försöka komma över ett ex. av Gunnar Lindqvists bok "Krukor och fat". Ev. kan jag få låna den på Linköpings stifts- och landsbibliotek, som är välförsett.

Du får här två foton av Boda fajansfabrik. Det är s.k. tvillingkopior av originalkopior. Några andra bra bilder av fabriken från den tid då den drevs har jag tyvärr inte. Men Du får tillika kopior av de sista sju sidorna i min berättelses kap. 4, som har rubriken "Boda Fajansfabrik". Där finns dels beskrivning till de foton Du nu får ex. utav och dels fotostatkopior av andra foton och av skisser jag gjort till förklaring av min text.

Jag sänder Dig också ett foto av Carl Dam, även det en s.k. tvillingkopia. Det är samma foto, som återgivits i Ålemsboken. Jag vet inte hur gammal Carl Dam var när fotot togs men gissar, att det tagits då han var cirka 40 år gammal.

Du skall inte betala något för det material Du här får. Du har sänt mig så mycket värdefullt under den tid jag arbetat med min berättelse och det är tack vara Dig jag undgått misstag beträffande glasyrteknik och angivande av vad som härrörde från de olika fabrikerna. Det där var områden, som jag från början inte alls tänkt ge mig in på. Min avsikt från början var i stort sett endast att beskriva vad jag kände till från min vistelse i Boda i min barndom och ungdom, och jag skrev då bara för mina barn och barnbarn. Men sedan jag börjat forska på olika sätt och funnit uppgifter, som gick utöver vad som gällde Boda, så utökade jag berättelsen, till slut så långt att jag gav mig in på områden, som jag inte fullt behärskade. Där var det Du som kom till hjälp.

Med hjärtlig hälsning

MS.

KARL HAMMER
Keramikringen 25^I
182 33 Danderyd

31.10.1987

Brother.

Hjärtligt tack för Ditt brev av 8 ds med fotona och den mycket intressanta planen och beskrivningen för Boda-fabrikens olika anläggningar. Det finns mycket att hämta i Din skrift för den, som är intresserad av våra hemtrakters keramikhistoria. Det ena fotot visar även den märkliga stamuren, som i sig själv är ett byggnadsminne värt att uppmärksammas.

Fotot på den troliga Boda-terrinen har jag låtit överföra till svartvitt, och överlämnar härmed en kopia. Samtidigt har jag låtit fotografera av i svartvitt fem stycken av Dina färgfoton, nämligen ett foto på en O-hamns-terrin och fyra stycken på Boda-föremål, som jag uppfattar som karakteristiska för fabriken, såväl då det gäller modeller som dekor. (Det har tagit sin tid att få detta arbete gjort, därav mitt ursäktande med att skriva). Sistnämnda fem foton medskickar jag till Ditt påseende med förfrågan, om de får användas för publicering, i vilket fall jag är tacksam att få dem i retur med uppgift om Ditt medgivande och även, om någon annan än Du själv har tagit någon bild, dennes medgivande. Resp. fotografers namn kommer att anges vid bilderna. Fotona kommer att printa på en nedminskning av formatet, vilket man lätt konstaterar, om man betraktar dem på halvannan meters avstånd. Utöver dessa har jag själv tillgång till en Boda-vas i majolika, något flätat fot och ytterligare något föremål, som skulle visas i förg.

Min text började jag skulle inledas med en presentation av den särskilda situation i 1850-talets Timmernabben, som ledde till idén om en bergslätsövervakning på platsen. Därefter en kortfattad redogörelse "rakt upp och ner" för huvudpunkterna i de olika fabrikkernas tillkomst- och utvecklingshistoria, såsom de framgår av tillgängliga dokument.

Ne
Sedan skulle följa det som är huvudsyftet med skriften, en
beskrivning av de olika stämpelarna inklusive foto på dessa,
och en genomgång, även denna ledsagad av foto, av sådana
detaljer hos produkterna, som - vid tiden av stämpelarna -
kan hänföra dem till den ena eller andra fabriken. Till stor
del blir detta i praktiken en jämförelse mellan Boda och
Tillinge II, eftersom det är deras produkter, som företrädesvis
finns bevarade, och tillgängliga.

Jag bifogar kopior av tre sidor inledande text i just
nu befintligt skick. Om de ger Dig anledning till några
synpunkter, sätter jag naturligtvis värde på att få ta del
av dem.

Vänlig hälsning

Karl H.

I Nöms socken av Stranda härad i Kalmar län - i samhället Timmernabben - anlades på 1850-talet en liten fabrik, Tillinge Fayence och Terracotta-fabrik, för tillverkning av s.k. gul fajans, som under loppet av närmast följande decennier fick två anläggare i nämnda socken och en i Oskarshamn. Dessa fabriker, som sammanlagt verkade i drygt 70 år, och deras tillverkning har, efter sitt upphörande blivit föremål för ett stort allmänt intresse, inte minst bland samlare. Här till har bidragit, att inte bara deras tillverkning utan även deras historia under årens lopp har skildrats i såväl lokal dagspress som andra media, skildringar som dock bitvis mera har varit uttryck för respektive berättares egen fantasi, och benägenhet att brodera än för någon historisk verklighet men som sedan har upprepats i olika sammanhang. Särskilt har tillkomsten av en fabrik i Oskarshamn och en fabrik nummer två vid Tillinge gett upphov till en del spekulationer utan förankring i verkligheten (exempel: Kalmar läns föminnesförenings årsbok 1942, sid. 40-41; tidn. Barometern 15/6 1944, 17/12 1960). Det kan därför vara lämpligt att inleda denna skrift med en något detaljerad men kortfattad redogörelse ^(kuvuddragen i) för deras uppkomst- och utvecklingshistoria, grundad på vad bevarade arkivalier, familjetradition m.m. har att förtälja.

— Man kan börja med att prunra, om situationen i Timmernabben vid 1800-talets mitt: Inom det strandområde i norr, som så småningom kom att ge hela det nuvarande samhället dess namn, bedrevs sedan 1820-talet med särskilt tillstånd en omfattande trävaruhandel. Sedan skråvärdet upphävts 1846 och släktens monopol på handel brutits, uppkom vid Tillingenabben i söder en ny, liknande rörelse av ungefär samma omfattning. På 1850-talet bedrev dessutom olika personer under längre eller kortare tid virkesutlastning

på flera punkter utmed motsittande stränder¹⁾. Om man bortser från jordbruket, hade näringslivet på platsen blivit ensidigt inriktat på trävaruhantering med tillhörande sjöfart jämte enstaka skeppsbyggen²⁾, och man började söka efter ytterligare möjligheter till förvärvsverksamhet på platsen.

På sommaren 1857 hade en 27-årig dansk från Bornholm, Henrik L. Hammer, inköpt ett strandområde inklusive en udde, Näsholm, med trannmöjlighet på Nyemåla ägor, där han anlade virkeshandel och ett skeppsvärv. Nyket snart "kom 'gubbarna' dit" - för att citera en berättare - "och 'tog ihop med' honom, att han skulle hjälpa till med att få igång något nytt."

Detta ledde till tanken på lergodsstillverkning, där man samtidigt kunde utnyttja traktens rikliga tillgång till billigt bränsle, bl.a.

avfallet från platsens egna brädgårdar³⁾. Andra av ~~traktens~~ traktens produkter, som kunde användas i sådan verksamhet, var rådvirke och halm till emballering av varorna. Det som saknades, förutom yrkeskunnande, nämligen lämplig lera, kunde man lätt frakta sjörägen från det relativt närbelägna Bornholm. Där fanns bl. a. en gulbrännande lera av liknande slag som vid

1) För lokalt intresserade kan följande nämnas, näml. i Nyemåla-delen: Kock, Åhrnell, och en sammanslutning av 6-7 bönder från några byar i Ålems socken, bl. a. riksdagsmannen Gustaf Jonsson i Skäppontorp; i Gissemåla-delen: Carlström, Nyqvist.

2) Skeppsbyggeri i mera organiserad form och i större skala startade först vid mitten av 1860-talet. Jfr Bertt Åhlund: "Timmernabben, Skutor och skeppsbyggeri under 100 år". (Frank Stenvalls förlag, Malmö, 1980). - Övrigt om Timmernabben, se Ålemboken, sid. 163-171.

De lokala förtäringarna för en lergodsstillverkning på platsen var alltså tillgångar till skog och skeppsinstrument, kom till från med hamn. —

Höganäs i Skåne, och där hade på 1830-talet, liksom i Höganäs, uppstått en omfattande produktion av s. k. gul fajans, som hade vunnit stor spridning i Danmark med grannländer.

— Om händelseutvecklingen i Timmerabben har Hammers efterlämnade hustru, Amalia H., i en efter hennes berättelse år 1919 nedtecknad familjehistorik summariskt nämnt bl. a. följande: "Vid besök på Bornholm under sommaren 1858/ hade Hammer anskaffat sakkunniga medhjälpare och intressenter, nämligen Carl Dam, Lars Jørgensen och såsom arbetare Westh, alla från Rønne. Den 20 september 1858 var, som nämnt, den nya fajansfabriken i det närmaste färdig. --- I fabriksbolaget ingingo, utom Hammer, Dam och Jørgensen, även lagman Berg i Råsnäs samt dennes vän, konsul Deurell i Esbø. Det nya företaget visade sig vara en god affär, vilket snart nog gav upphov till utvidgningsplaner. Härvid voro emellertid meningarna delade såtillvida, att de två sistnämnda ville ge utvidgningen formen av en filialfabrik, där det finnes bättre kommunikationer, möjlighet till utförsäljning etc., medan särskilt Hammer ansåg bättre att förstora det redan igång varande företaget, varvid inbesparing av driftskostnader kunde göras. Den förra åsikten segrade, och en ny fajansfabrik kom till stånd i Esbø 1863 med Jørgensen som disponent, medan Dam och Hammer stannade vid den gamla. ---". - Bolags-

3) På Bornholm rådde i slutet av 1850-talet kris inom fajans-industrin på grund av de just då höga priserna på bränsle.

kontraktet för Tjallinge Fabrik är daterat 29.9.1858 (då fabriksbygget redan var nästan färdigt) och för Esbø Fabrik den 8.5.1863.

Kopia.

Bäste Broder

Tack för Ditt brev, dagtecknat den 31 okt. Tack också för det intresanta fotot av en terrin, som Du bedömer vara gjord i Boda. Jag har ingen invändning mot Din bedömning. Särskilt ornamenten känner jag väl igen.

Jag har inte något att invända mot att Du begagnar de fem foton, som Du hämtat ur min berättelse om Carl Dam m.m. De ex. Du sänt återgår här. Jag har med blyerts numrerat dem på baksidan. Nr 1 och 2, ett brödfat och en terrin, har jag tagit själv, brödfatet i min bostad (det tillhör mig) och terrinen på Kalmar läns museum i Kalmar. Fotot nr 3 är taget av min dotterson Christian Hardell, teknolog vid Luleå högskola. Nr 4 av ett mjölkfat har tagits av min måg laboratoriechefen Assar Johansson ^{Linköping} och nr 5 av ett större antal pjäser har tagits av min bror pianofabriören Gösta Baumgardt, Linköping. Alla pjäserna på fotot nr 5 tillhör min bror Gösta. De tre sistnämnda fotografierna gör ej anspråk på att själva förfoga över de foton de tagit. Alla dessa foton har de tagit på min begäran. Det räcker därför att jag - såsom nu skett - ger Dig tillstånd att begagna fotografierna.

Du skriver, att huvudsyftet med Din planerade och delvis påbörjade skrift skall vara att ge en möjlighet att hänföra alltjämt bevarade produkter från fajanstillverkningen i Småland till den ena eller andra fabriken. Du besitter uppenbarligen en oöverträffbar kunskap för att kunna nå det syftet. Jag är därför glad att Du tar på Dig det arbetet och vill på allt sätt hjälpa Dig om jag så kan.

Jag har läst kopiorna av de tre första sidorna i Din skrift. Det Du skriver där är av stort intresse. Jag har granskat innehållet i den mån jag har erforderliga kunskaper för det och inte funnit något att anmärka på. Du nämner, att bolagskontraktet för första fabriken i Timmernabben var daterat den 17.9.1858. Om det kontraktet finns i behåll vore jag tacksam för en kopia.

Ditt brev har givit mig anledning att ta fram mitt ex. av Bernt Åhlunds bok "Timmernabben. Skutor och skeppsbyggeri under 100 år". På sid. 8 fann jag ett foto, som jag ej lagt särskilt märke till förut. Det är ju samma hus som Carl Dam med familj bodde i under sin tid i Timmernabben och som jag har en bild av i min berättelse på sid. 28.

Med hjärtlig hälsning

M. B.

KARL HAMMER
Kevingeringen 25^I
182 33 Danderyd

24.11.1987.

Brevet besvarat 2/12 1987 med bl.a. upplysningar om
vad som gällt i fråga om möjligheten att få lagfart.

Broder.

Uästligt tack för Ditt brev med fotona i fäster och Ditt
medgivande, att utnyttja dessa för publicering. - Din tanke
om min kunnskap, när det gäller att identifiera fabriernas
produkter, är nog i överkant, och det finns säkert mycket mer
att veta, som kunde komma fram, om det någon gång i framtiden
skulle samlas ett större antal föremål från de olika fabrikerna
att jämföra med varandra. Men jag har naturligtvis myttat av
att ha sett rätt mycket av Tillinge I:s tillverkning och sedan
efterhand av de övrigas och då kunnat observera vissa särskiljande
detaljer. Man kan ju därför berättat om det man upptäckt till
eventuell myttat för andra intresserade.

Något exemplar av Tillinge I:s kontrakt har jag tyvärr inte setten
har datumuppgiften från Ökershamnskontraktet, vilket ett ex. finns
i mitt föräldrahem och där man ju hänvisar till vissa punkter i
kontraktet för Tillinge Fabrik av 17.9.1858. Då de i B-kontraktet nämns,
att dessa skulle lagfaras, har jag antagligen också sett detta i T-kontraktet
och har låtit efterforska detta i Västerås men med negativt resultat.
Det verkar som om ingetdera i verkligheten blivit lagfart.

Beaktande fotol av det Danska huset i T-nutten kan jag
nämna, att flickan med vitt förkläde på trappan har levat till i
september i år, då hon dog vid 101 års ålder. Hon hette
Ingrid Herbert-Petersson och var bosatt i Lund, änka sedan 1927
efter den på sin tid kände och populära inspektorn för Katastr
mation därstädes, professor Herbert Petersson.

Uästlig hälsning!

Karl H.

KARL HAMMER
Kevingsringen 25^I
182 33 Danderyd

7/12 1987.

Bröder.

Ujättligt tack för Ditt brev med klarläggande av
ägoförhållandena i Oskarshamn. Jag hade helt oförfäktat
uppfattat företaget som ett aktieföretag, som i sin egenskap
stod som direkt ägare till fastigheten* (man talar i kontraktet
om "aktieägarna"), och har undrat vad som satsats med ett
"lagfara" kontraktet, men har i okunnighet trott, att det
kunde vara något som förekom på den tiden.

Beräffande förhållandet vid Tillinge kan jag
nämna, att H.L.H. ursprungligen hade inköpt sitt mark-
område "med förpantningsrätt på 44 år". Först på
1880-talet köpte han det "på väldigt tid" och
försälde samtidigt den dåvarande fabriksbyggnaden otyglad
till det aktuella Tillingeföretaget.

Jag tillönskar Dig
En God Jul och Ett Gott Nytt År!

Ujättlig hälsning

Karl H.

* på grund av någon särskild köphandling.